

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI**

**XI-XII Y.Y'DA HÂNEFİ-MÂTÜRÎDÎ
MEZHEBİNİN YAYILMASINDA
MÂVERÂÜNNEHİRLİ ULEMÂNIN ROLÜ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
MEİRBEK KALMANOV**

**DANIŞMAN:
DR. ÖĞR. ÜYESİ AYTEKİN ŞENZEBEK**

KONYA-2020

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	MEİRBEK KALMANOV		
	Numarası	17811001032		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	XI-XII Y.Y'DA HÂNEFİ-MÂTÜRİDÎ MEZHEBİNİN YAYILMASINDA MÂVERÂÜNNEHİRLİ ULEMÂNIN ROLÜ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

MEİRBEK
KALMANOV

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	MEİRBEK KALMANOV		
	Numarası	17811001032		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	DR. ÖĞR. ÜYESİ AYTEKİN ŞENZEBEK		
Tezin Adı	XI-XII Y.Y'DA HÂNEFİ-MÂTÜRİDÎ MEZHEBİNİN YAYILMASINDA MÂVERÂÜNNEHİRLİ ULEMÂNIN ROLÜ			

İslâm tarihinde Mâverâünnehir topraklarının önemi büyüktür. Çünkü, İslâm dininin yaygınlaşmasına katkıda bulunan, değerli eserler veren meşhur âlimler buralardan yetişmiştir. Bölge fethedilmeden önce yoğun olarak Türklerin kabileler halinde yaşadığı bir yerd. Müslüman Araplar'ın fethiyle İslâm'la tanışan bölge halkı, İslâm'ı kabul etmede geç kalmamış ve küçük gruplar halinde de olsa hemen İslâm'a girmişlerdir. Daha sonra kendi devletlerini kuran Türkler, İslâm'a büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Bölgede yaşayan çeşitli Türk devletleri hüküm sürdükleri esnada buraları İslâm medeniyetinin birer ilim ve kültür merkezi haline getirmişlerdir. Özellikle Buhara, Semerkand, Nesev, Şâş, Curcân ve Fârâb gibi şehirlerde bunu görmekteyiz. Örneğin, meşhur hâdis âlimi el-Buhari, filozof ve mantıkçı olan İbn Sînâ gibiler bu bölgede olan Buhara şehrinde yetişmişler ve günümüzde de çok değerli olan eserler vermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Mâverâünnehir, Türk, Mezhep, Hanefi-Mâtürîdîlik, Âlimler.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	MEİİRBEK KALMANOV		
	Student Number	17811001032		
	Department	DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES HISTORY OF ISLAMIC SECTS HISTORY		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	DR. Department. MEMBER AYTEKİN ŞENZEBEK		
Title of the Thesis/Dissertation	THE ROLE OF THE CIVILIZED ULEMI IN THE DISTRIBUTION OF THE HENEFİ-MÜTÜRDAN SECURITY IN XI-XII CENTURY			

In the history of Islam, the lands of Maveraünnehir are very important. Because the famous scholars who contributed to the spread of the religion of Islam and gave valuable works were born from these places. Before the region was conquered, it was a place where the Turks lived in tribes. The people of the region, who met Islam with the conquest of the Muslim Arabs, were not late in accepting Islam and immediately entered Islam, even in small groups. The Turks, who later established their own states, provided great services to Islam. During the reign of the various Turkish states living in the region, they turned these places into the scientific and cultural centers of Islamic Civilization. We see this especially in cities such as Bukhara, Samarkand, Nasaf, Shash, Curcan, and Farab. For example, people like the famous hadith scholar al-Bukhari, the philosopher and the logician Ibn Sina grew up in the city of Bukhara in this region and have given many other works for today.

Key words: Islam, Maveraünnehir, Turk, Sect, Hanafi-Maturidism, Scholars.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	3
ÖNSÖZ	4
GİRİŞ	6
ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ	7
ARAŞTIRMANIN METODU ve KAYNAKLARI	7
BİRİNCİ BÖLÜM	10
MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİ	10
1. İSLÂM ÖNCESİ MÂVERÂÜNNEHİR.....	10
1.1. Beşerî ve Demografik Yapı.....	10
1.2. Dini ve Kültürel Durum	14
1.3. Bölgedeki Bugünkü Kazakistan Toprakları.....	16
2. İSLÂMİ DÖNEMDE MÂVERÂÜNNEHİR.....	17
2.1. İslâm'ın Mâverâünnehir'e Girişi	17
2.1.1. Ticaret Faaliyetleri.....	17
2.2.2. Fetih Hareketleri.....	19
2.2. Mâverâünnehir'de İlim Merkezi Olan Bazı Şehirler	22
2.3. Mâverâünnehir'de Kurulan Devletler.....	24
2.3.1 Sâ mânîler (874-999).	24
2.3.2 Gazneliler (963-1186).	25
2.3.3 Karahanlılar (840-1212).	26
2.3.4 Büyük Selçuklular (970/1157).	27
2.3.5 Hârizmşahlar (1097-1231).	27
İKİNCİ BÖLÜM.....	29
MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİNDE BENİMSELENEN İSLÂM EKOLLERİ	29
1. İSLÂM MEZHEPLERİ.....	29
1.1. Ehl-i Sünnet	29
1.1.1. Hanefî-Mâtürîdîlik	30
1.1.2. Eş'âriyye	33
1.2. Mu'tezile.....	35
1.3. Kerrâmiyye	37
2. TASAVVUF EKOLLERİ.....	38
2.1. Yeseviyye	39
2.2. Kâdiriyye	40
2.3. Nakşibendiyye	41
2.4. Kübreviyye.....	42

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	44
MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİNDE FAALİYET GÖSTEREN HÂNEFİ-MÂTÜRİDİ ÂLİMLER ve BOLGENİN İSLÂMLAŞMASINDA ETKİLERİ	44
1. HANEFİ-MÂTÜRİDİ ÂLİMLERİN BOLGENİN İSLÂMLAŞMASINDAKİ ETKİLERİ..	44
2. XI. ASIR ÂLİMLERİ	46
2.1. Ebû Ali en-NESEFÎ (ö. 424/1033).....	46
2.2. Ebû Zeyd ed-DEBÛSÎ (ö. 430/1039).....	46
2.3. Ebû'l-Abbas el-Müstağfirî en-NESEFÎ (ö. 432/1041).....	47
2.4. Ebû Muhammed el-HALVÂNÎ (ö. 452 /1060).....	48
2.5. Ebû'l-Hasen es-SUĞDÎ (ö. 461/1069).....	49
2.6. Ebû Nasr el-İSBÎCÂBÎ (ö. 480/1087).....	49
2.7. Ebû'l-Usr el-PEZDEVÎ (ö. 482/1089).....	49
2.8. Ebû Bekr HÂHERZÂDE (ö. 483/1090).....	50
2.9. Ebû'l-Yüsr el-PEZDEVÎ (ö. 493/1100).....	51
3. XII. ASIR ALİMLERİ.....	52
3.1. Ebû'l-Muîn en-NESEFÎ (ö.508/1115).....	52
3.2. Ebû'l-Fazl ez-ZERENCERÎ (ö. 512/1118).....	53
3.3. Ebû Said el-KUŞÂNÎ (ö. 520/1126).....	54
3.4. İmâduddîn el-LÂMİŞÎ (ö. 552/1128).....	54
3.5. İsmail b. Ali el-İSBÎCÂBÎ (ö. 535/1140).....	55
3.6. Hüsâmuddîn es-SADRUŞŞEHÎD (ö. 536/1141).....	55
3.7. Necmeddin en-NESEFÎ (ö. 537/1142).....	56
3.8. Ebû Ahmed es-SEMERKANDÎ (ö.539/1144).....	57
3.9. Abdürreşîd el-BUHARI (ö. 542/1147).....	58
3.10. Ebû'l-Feth el-ÜSMENDÎ (ö. 552/1157).....	58
3.11. Ebû'l-Kâsım es-SEMERKANDÎ (ö. 556/1161).....	59
3.12. Ebû'l-Fazl el-BAKKÂLÎ (ö. 562/1167).....	59
3.13. Ebû'l-Mehâsin İMÂMZÂDE (ö. 573/1177).....	59
3.14. Sirâcüddîn el-ÛŞÎ (ö. 575/1179).....	60
3.15. Ebû Hafs el-AKÎLÎ (ö. 576/1180).....	60
3.16. Ahmed b. Muhammed el-ATTÂBÎ (ö. 586/1190).....	61
3.17. Ebû Bekr el-KÂSÂNÎ (ö. 587/1191).....	61
3.18. Ebû'l-Mehâsin KÂDÎHAN (ö. 592/1196).....	62
3.19. Ebû'l-Hasen MERĞİNÂNÎ (ö. 593/1197).....	62
SONUÇ.....	64
KAYNAKÇA.....	66

KISALTMALAR

A.Ü.İ.F.Y.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
A.Ü.İ.F.	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.Ü.B	: Ankara Üniversitesi Basımevi
Bk.	: Bakınız
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
TDV İA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H.z.	: Hazreti
M.Ö.	: Milâttan önce
M.S.	: Milâttan sonra
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
N.E.Ü.	: Necmettin Erbakan Üniversitesi
ö.	: Ölümü
sav.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
Trc.	: Tercüme eden
vb.	: Ve benzeri

ÖNSÖZ

İslâm tarihinde Mâverâünnahir topraklarının önemi büyüktür. Çünkü, İslâm dininin yaygınlaşmasına katkıda bulunan, değerli eserler veren meşhur âlimler buralardan yetişmiştir. Bu bölge fethedilmeden önce Türklerin kabileler halinde yaşadığı bir yer olmuştur. Müslüman Araplar'ın fethiyle İslâm'la tanışan bölge halkı, İslâm'ı kabul etmede geç kalmamış ve küçük gruplar halinde olsa hemen İslâm'a girmişlerdir. Daha sonra kendi devletlerini kuran Türkler, İslâm'a büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Bölgede yaşayan çeşitli Türk devletleri hüküm sürdükleri esnada buraları İslâm medeniyetinin birer ilim ve kültür merkezi haline getirmişlerdir. Özellikle Buhara, Semerkand, Nesef, Şâş, Curcân ve Fârâb gibi şehirlerde bunu görmekteyiz. Örneğin, meşhur hâdis âlimi el-Buhari, filizof ve mantıkçı olan İbn Sînâ gibiler bu bölgede olan Buhara şehrinde yetişmişler ve günümüzde de çok değerli olan eserler vermişlerdir.

Yüksek lisans tezimize konu olarak **XI-XII Y.Y'DA HÂNEFİ-MÂTÜRÎDÎ MEZHEBİNİN YAYILMASINDA MÂVERÂÜNNEHİR'Lİ ULEMÂNIN ROLÜ** olarak seçmemizin gayesi olarak, Mâverâünnahir Bölgesinin siyasî, dinî ve kültürel durumunu ve bu bölgede yetişen, ders veren ve talebe yetiştiren Hanefî ve Mâtürîdî âlimleri kısaca tanıtmak; Mâverâünnahirli âlimlerin hayatlarını, ilmi şahsiyetlerini, hocalarını ve öğrencilerini araştırarak İslâmiyetin bu bölgeye yaygınlaşmasındaki rolünü ve katkılarını tespit etmek; Kazakistan toplumuna bu bölgede yetişmiş âlimlerle ilgili derli toplu bir çalışma sunmak gibi amaçlar sayılmaktadır. Söz konusu Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin İslâmdan önceki din, dini akım ya da düşüncelere karşı İslâm'ın inanç sistemini ortaya koyarak savunmaya çalıştıkları kesindir. Bu nedenlerden dolayı XI-XII. y.y'da Mâverâünnahir coğrafyasında Ebû Hanîfe'nin akâide dair görüşlerini temel alan, akıl ve naklin kendi bilgi alanlarında yetkin olduğunu düşünen ve kelâm yöntemini kullanan Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin bu bölgede İslâm dininin yaygınlaşmasına katkılarını incelemenin faydalı olacağını düşündük.

Çalışmamızın giriş bölümünde Mâverâünnahir kelimesinin anlamını verdikten sonra, bölge ile ilgili bilgiler verdik. Bölgenin Müslümanlar tarafından fethinden önce ve sonrasındaki coğrafi sınırlar, siyasi durum, Müslümanlar tarafından fethi, sosyal ve kültürel durumunu açıklamaya çalıştık. Hemen ardından tesbit edildiğimiz âlimleri vefat yıllarına göre tasnif ettik. Her bir âlimin kısaca hayatlarını, edebi özelliklerini, ilmi faaliyetlerini ve eserlerini incelemeye çalıştık.

Çalışmamız esnasında elimizden geldiği kadar bilimsel araştırma kurallarına riayet etmeye gayret gösterdik. Buna rağmen çeşitli hatalarımızın olabileceği muhakkaktır. Bu hatalarımızın bize bir ikaz olacağını düşünüp, ileride yapacağımız çalışmalarımızda onları gözönünde bulunduracağımızı belirtmek isteriz.

Çalışmaya başladığım andan itibaren görüş ve tavsiyeleriyle bana her zaman yardımcı olan, Mezhepler Târîhi sahasında engin görüş ve ilminden istifade ettiğim, bu konuda ufkumuzun açılmasına da vesile olan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Aytekin ŞENZEYBEK ve her zaman destek gördüğüm ve kütüphanelerinden istifade ettiğim kıymetli Prof. Dr. Seyit BAHCIVAN, Prof. Dr. Doğan KAPLAN, Prof. Dr. Sıddık KORKMAZ hocalarıma ve çalışmamı hazırlamamda çeşitli vesilelerle bana yardımcı olan çalışma arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Meirbek KALMANOV

KONYA-2020

GİRİŞ

Mâverâünnehir, Ceyhun (Amuderya) nehrinin doğu tarafında yer alan bölgeye Emevi ordusu tarafından verilen isim ve Türklerin İslâm diniyle ilk tanıştıkları bölgedir. Bununla birlikte bu bölge Heytallar (Bilâdü'l-Heyâtile), Hebtal, Heftal, Turan, Türkistan gibi farklı isimlerle de anılmıştır. Müslümanların fethinden önce ise buralar Eftalit veya Haytalların Yurdu diye bilinmiştir.¹

İslâm tarihçilerine göre Mâverâünnehir, İslâm ülkeleriyle Çin arasında ve Türkler'in hakimiyeti altında olan bir yerdir. İran ve Türk yöneticileri arasındaki antlaşmalarda Ceyhun nehri sınır olarak belirlenmiştir. Bu sebeple bölge her zaman Türk hakimiyeti altında kalmıştır.²

Arap fetih hareketlerinin doğuda hızlı bir şekilde gelişme göstermesi ve Sâsânilerin tarih sahnesinden çekilmeleri sonucunda İslâm Devleti'nin sınırları Ceyhun nehrine kadar dayanmıştır. Toplum yapısı, ekonomik durum, etnik köken, din, inanç ve kültür açısından bir birinden farklı olan bu iki bölge arasında teşkil eden Ceyhun nehri, Müslümanlar'ın ilk fetih hareketlerinden itibaren Mâverâünnehir bölgesinin fetih stratejisini tesbit etmede önemli bir yer tutmuştur. Hatta Hz.Ömer, Kuzey İran'ı fethetmek için görevlendirdiği el-Ahnef b.Kays adlı komutanın doğu bölgesindeki büyük zaferini tebrik etmek için gönderdiği mektupta ona, nehri geçmeyip, bu tarafta kalmasını tenbih etmiştir.³

Mâverâünnehir Bölgesinin Müslümanlar tarafından fethedilmesi diğer Müslüman olan bütün milletlerin de büyük zaferlerinin birisi olmuştur. Bu zaferle Asyalı Türkler Müslüman olmuş ve İslâmiyetin yayılmasına çaba sarfetmiştir. Bu nedenlerle İslâmi ilimler ve Mezhepler Tarihinin gelişmesinde Mâverâünnehir bölgesi oldukça önemli olmuştur. Mâverâünnehir denince Orta Asya'da yaşayan Türk milletlerinden çıkan ulemâ akla gelir. Türk milletlerinin ana vatanı olan Mâverâünnehir Bölgesi ilim ve irfan yönünden önemini günümüze kadar korumaktadır.

¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 177.

² Vassiliy Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, trc. H. Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 67.

³ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi* (Ankara: A.Ü.İ.F.Y 1992) 14.

ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ

Hanefî-Mâtürîdî mezhebinin Mâverâünnehir Bölgesinde yaygınlaşmasındaki ulemânın rolünü incelemedeki amaçlarımız arasında: bu bölgede yaşayan Türk halklarının Hanefîliği ve Mâtürîdîliği benimsemelerinin nedenlerini öğrenmek; aynı zamanda bu ekoller o bölge halklarının bağlı buldukları sosyal, siyasi, ekonomik faktörlere uyum sağlayabilmesinin niteliklerini ortaya koyabilmek gibi sebepler sayılmaktadır. Bununla birlikte, Mâverâünnehir Bölgesinin İslamlaşma sürecinde diğer itikadi ekollerin bulunup bulunmadığı veya hangi sebepler altında ortaya çıktığını araştırmak da tezimizin amaçları arasında bulunmaktadır.

Hanefî-Mâtürîdî mezhebinin Mâverâünnehir bölgesinde yaygınlaşmasındaki yerli ulemânın rolünü incelememizin önemi ise Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra birbirleriyle yakınlaşma ve kaynaşma fırsatını bulan bölgedeki bugünkü bağımsız Türk milletlerinin dinî ve kültürel değerlerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Ayrıca tarihsel gerçekliğinin derin bir şekilde ortaya konulabilmesini sağlamaktır. XI.-XII. y.y'dan itibaren bölgedeki yaygın mezhep haline gelmesi ve hukukî zemininin oluşturulması yönüyle Mâverâünnehirdeki Hanefî-Mâtürîdîliğin incelenmesi büyük önem arz etmektedir.

Burada dikkat çekmek istediğimiz bir husus, söz konusu âlimlerin tamamı aynı gelenekten geldikleri için, her birinin diğerinden ayırt edici özel bir rolünden bahsetmek güçtür. Zira, aynı gelenek içinde yetişen âlimlerin aynı amaç ve hedef doğrultusunda çalışıp çabalamaları mukadderdir. Bizim bu ulemânın rolünden spesifik olarak kastettiğimiz, her birinin verdiği eserleri, yetiştirdiği talebeleri ve varsa ayrıca zikretmeye değer hususiyetlerini ele almaktır. Çünkü, âlimlerin ilim dünyasına yaptığı en büyük katkıları, muhakkak ki ilmi çalışmaları ve verdikleri meyveleridir.

ARAŞTIRMANIN METODU ve KAYNAKLARI

Çalışmamız esnasında tezimizin sağlam bir şekilde araştırılması için konuya tarafsızca yaklaşıma gayret ettik. Öncelikle konuyla ilgili genel bilgilere yer verdik. Ardından esas konumuz olan, Mâverâünnehir İslamlaşmasında önemli rolü olan, hoca-talebe silsilesinde isimleri geçen 29 âlimi ortaya koyduk. Onların ilmi hayatı, eserleri, görüşleri ve gösterdikleri hizmetleri şeklinde ele aldık. Ancak bundan, Hânefi-Mâtürîdî âlimlerin bu kişilerle sınırlı olduğu düşünülmemelidir. Hiç şüphesiz, Hânefi-Mâtürîdîliği benimseyen ve yaygınlaşmasında büyük etkisi olan ulemâ'yı bir tabloda göstermek imkansızdır. Araştırmamızda ismi zikredilmemiş olup, Hânefi-Mâtürîdîliğin yayılmasına katkıda bulunan pek çok âlimler vardır. Çalışmamızı zikri geçen 29 âlimle sınırlandırmamızın esas nedeni, tezin başlığındaki Hanefî-Mâtürîdî ibaresinden de anlaşılacağı üzere, özellikle Hanefî fihkî ve Mâtürîdî kelamına dair kurucu eserleri

olan veya en azında bu iki alanla ilgili zikre şayan önemi olan âlimleri kriter olarak almış olmamızdır. Çalışmamızın kapsam alanına girmeyen âlimler, daha az önem ifade ettiğinden değil, bizim çalışmamızın asıl amacına uygun düşmemeleri sebebiyledir. Çalışmamızın asıl hedefi, yukarıda da ifade edildiği üzere o bölgede yetişen alimlerin yazdığı eserler ve ortaya koyduğu çalışmalar aracılığıyla Hanefî ve Mâtürîdî geleneğinin gelişmesine katkıda bulduklarını tespit ve tahlil edebilmektir.

Konunun aydınlanması için, önce Türklerin İslamlaşmasıyla ilgili olan genel tarihi kaynakları incelemeye çalıştık. Genel kaynaklar tespit edilirken mümkün olduğu kadar konuyla ilgili kaynaklara öncelik verdik. Ardından araştırmamıza doğrudan ilişkisi olan kaynaklara önem verdik. Örneğin: Mâverâünnehir Bölgesine nispetli âlimler hakkında yararlanmamıza yardımcı olan kaynaklardan biri Ahmet Özel'in "Hanefî Fıkıh Âlimleri" adlı (*Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1990*) eseridir. Bu eserde, Hanefî kaynaklarında sıkça atıfta bulunulan başta Ebu Hanife, onun hocaları ve önde gelen talebeleri olarak zamanımıza kadar tanınmış Hanefî âlimleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

Ayrıca, araştırmamızda faydalandığımız diğer önemli eserlerde şunlardır: - Aşirbek Muminov Kurbanov'un "Hanafitski Mezheb v Sentralnoi Azii" (*Almatı: Kazak Ansiklopedisi, 2015*) adlı eseri. Bu eserde Mahmûd b. Süleyman el-Kefevi' nin (ö. 989/1581 yada 949/1542) "Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr ("tabakat" veya "ketîbe" yada "ketâib" şeklinde kullanılmıştır) adlı el yazması eserine dayanarak VII.-XV. yüzyıllarda Hanefî mezhebi âlimlerinin Orta Asya tarihindeki rolü ve önemi hakkında bilgi verilmiştir; - Esin Emel'in İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş (*İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978*) adlı eseri. Bu eserde VIII.-XIII. yüzyıllarda Orta Asya coğrafyasında hüküm sürdüren Türklerin yerleşme ve ulaşım sistemi, kültür, askeri kökene dayanan Hakan ya da orduğ yerleşim geleneği, göçebe-yerleşik yaşam, inanç sistemi gibi farklı konularda bilgiler verilmiştir. - Vasiliy Barthold, "Mogol İstilasına Kadar Turkistan", trc. H. Dursun Yıldız (*Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990*). Bu eserde Mâverâünnehr'in coğrafi özellikleri, XII. yüzyıla kadar Orta Asya'nın tarihi, Kara-Hitâylar, Harezmsahlar, Cengiz Han ve Moğollar ile Moğol hâkimiyeti altındaki Türkistan hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Bunlarla birlikte Huzeyfe Çeker'in "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri Ebû Hanife'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar" (*İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi 2012: 163-201*); Yusuf Ziya Kavakçı'nın XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnehir İslâm Hukukçuları (*Ankara: Sevinç Matbaası, 1976*); Zekeriya Kitapçı'nın "Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler" (*Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004*). Sönmez Kutlu'nun "Orta Asya'da İslâm Tasavvuru" (*Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye, Cilt II: Türk'ün Tanrısı'ndan, Tanrı'nın Türk'üne İnceleme*

Araştırma Dizisi. Ankara-Kazakistan, 2012). Ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı. 737-772. Ankara: Tasarım Yayıncılık, 2012; Hakkı Dursun Yıldız'ın "Türklerin Müslümanlığı Kabulü", (Makaleler 1, Haz. E. Semih Yalçın-Selçuk Duman, Berikan Yayınları, Ankara 2007, 491-507) ve diğer araştırmacıların eserlerinden Mâverâünnehir Bölgesi ve oralarda İslâm'ın yaygınlaşmasında katkıda bulunan şahıslar hakkında önemli ölçüde istifade ettiğimizi belirtmek isteriz.

Tespit edebildiğimiz kadar XI-XII. y.y'da Mâverâünnehir'de yaşamış Hanefî-Mâturîdi âlimler tarafından İslâm'ın Mâverâünnehirde yayılışına katkılarını incelemeye ve onların rolleriyle ilgili bilgileri toplamaya gayret ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİ

1. İSLÂM ÖNCESİ MÂVERÂÜNNEHİR

1.1. Beşerî ve Demografik Yapı

Mâverâünnehir ifadesi, “nehirin arkası, nehrin öte tarafı” anlamına gelen Arapça kökenli bir kelimedir (ar. “Mâ-vera’e en-nehr” ما وراء النهر). İslâm âlimlerine göre bu kelimedden kastedilen Amuderya (Ceyhun) nehridir. Yani, Mâverâünnehir, Ceyhun nehrinin arka yakasında kalan geniş bir bölgedir.⁴ Bu topraklar İslâm’dan önceki dönemlerde Eftalitlerin ya da Haytalların yurdu, Türkistan, Turan gibi farklı isimlerle anılmıştır. Mâverâünnehir ismi ise Müslümanların fethinden sonra kullanılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu kelime İngilizce’de “Transoxania”, Farsça’da “Par-Derya” şeklinde kullanılmıştır. Bazı Türk müellifleri ise “Çay-Ardı” ismini kullanmıştır.⁵ Günümüzde ise Mâverâünnehir kelimesi, “Ceyhun” (Amuderya) ile “Seyhun” (Siriderya) nehirleri arasında olan yaklaşık 660.000 km² lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır.⁶ Ancak İslâm’ın bu bölgede yayılması Mâverâünnehir coğrafyasının net bir şekilde ifade edilmesini engellemiştir. Nitekim ilk dönemlerde bazı müellifler bölgeyi tanımlamak için farklı sınırları ifade eden tanımlamalarda bulunmuşlardır. İstahrî’nin ifade ettiğine göre Buhara, Semerkend, Suğd (Soğd), Uşrûşene, Sagâniyân (Çagâniyân), Şâş (Taşkent), Fergana, Farab, Keş, Nesef (Nahşeb), Huttal (Huttalân), Tirmiz, İsbîcâb, Guvâziyân, Ahsîkes, Talas, Hârizm İlak ve Hucend gibi şehirler Mâverâünnehir sınırları içinde kalmaktadır.⁷

Bugünkü Orta Asya topraklarında tarih boyunca farklı kabile ve kavimler yaşamıştır. Kaynaklarda Mâverâünnehir bölgesi, Türkler’in ana yurdu olarak telakki edilmektedir. Örneğin Rus bilim adamlarından Tolstov, Harezmi bölgesinde yaptığı kazılar sonucunda Türkler bu bölgeye M.Ö. 2500 yılından sonra yerleşmeye başladığını ifade etmiştir. Bu tesbiti güçlendiren diğer bir gelişme ise 1970 yıllarında Y. Gulamov önderliğinde Buhara’da yapılan arkeolojik kazılardır. Kazılarda elde edilen sonuç şehrin arkeolojik yaşının 2300’den az olmadığı yönündedir. Ancak bunu da belirtmemiz gerekir ki bölge tarihini bu kadar eskiye götüren güvenilir bir yazılı kaynak bulunmamaktadır.⁸ Mâverâünnehir hakkındaki en eski bilgiler M.Ö. VII. yüzyıllara kadar olan zaman dilimini kapsamaktadır. Bununla birlikte Mâverâünnehir isminin, Araplar tarafından M.

⁴ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu’cemu’l-Buldân* (Beyrut: Dâru’s-Sâdır, 1995), V: 45.

⁵ Emel Esin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm’a Giriş* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978), 152.

⁶ Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, 28: 177.

⁷ Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, 28: 178.

⁸ Hasan Kurt, “Orta Asya’nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 12/3-4 (1999): 353.

VII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kullanılmaya başlandığı bilinmektedir. Bu iki zaman diliminde zikri geçen bölgede Sakalar, Sarmatlar, Üsünler, Kanglılar ve Hunlar gibi pek çok Türk kabileleri yaşamışlardır.⁹

Tarihte ilk Türk topluluğu olarak bilinen M.Ö. VII.– II. yüzyıllar arasında Orta Asya ve Karadeniz’in kuzeyinden Tuna nehrine kadar uzanan geniş bir coğrafyada “Saka” olarak bilinen bir boy yaşamıştır. Nitekim bu boy farklı isimlerle anılmaktadır. Bununla ilgili olarak iki farklı yazıt türünen söz etmemiz önem arz etmektedir. Yunanlılar tarafından ele alınan Antik Çağ yazıtlarında “Asya İskitleri” olarak bilinirken, Farslar tarafından ele alınan Ahamenidler ailesinden kalan çivi yazıtlarında ise “Sakalar” şeklinde kayıt altına alınmıştır.¹⁰

Arkeolojik verilere göre Sakalardan sonra veya onlarla beraber M.Ö. VII.-IV. yüzyıllarda Hazar denizi ile Edil ve Cayık nehirlerinin aşağı tarafına kadar uzanan geniş bir alanda “Sarmat” kabilesi hüküm sürmüştür.¹¹

Orta Asya topraklarında ekonominin kademeli gelişimi, bölge halkının yaşam tarzı, etnik etkileşim ve çeşitli siyasi faktörlerin etkisi büyük kabilelerin birleşmesine neden olmuştur. Bu birleşim daha sonra “Hun” kelimesi ile ifade edilmiştir. Onlar bu tabiri savaşçılık ve sertlik özelliklerini belirtmek için kullanmışlardır. Çin kaynaklarında ise Hunlar için “Sinnu” veya “Hunnu” olarak geçmektedir. Hunlar, M.Ö. III. yüzyılların sonları ile M.S. I. yüzyılları arasında Büyük (Pasifik) Okyanus ile Kuzey Çin, Altay ve Yedisu’ya kadar olan alanda yaşamışlardır. Çinlilerle savaştıktan sonra ise Kazakistan, Orta Asya ve Doğu Avrupa topraklarına göç etmişlerdir.¹²

M.Ö. II. ve M.S. VI. yüzyıllarda Asya topraklarında yaşamış ve devlet olma derecesine kadar yükselmiş topluluklardan biri de Vusunlardır (*Uisun, Uysun*).¹³ Vusunlar Çin yazıtlarında M.Ö. II. yüzyıllardan itibaren “Wu-sun” ya da “Hu-sung” olarak geçer. Bu devlet M.S. II. yüzyılın ortalarından itibaren şimdiki Kazakistan’ın güney tarafında varlığını sürdürmüştür. Onun merkezi Balkaş Gölü’nden güneye doğru ve kısmen de Çin’in Cungarya bölgesinin topraklarını kapsamıştır. Bazı araştırmacılar Vusunların Sakalar döneminde varlığını sürdüren İssedonların akrabası olduğunu belirtmiş ve onları Tien Shan ve Doğu Türkistan’ın kolu diyerek iki gruba ayırmışlardır. M.Ö. II. yüzyıl ve M.S. V. yüzyıllar arasında Orta Asya topraklarında varlıklarını sürdüren Eski Türk Devletlerinden biri de Kanglılardır (Kao-ch’elar). Nitekim müsteşrik N. Aristov, “Kanglılar eski Türk boyudur” - derken, V. Vostrov, “Türk dilli eski kabile” ifadelerini

⁹ Kurt, “Orta Asya’nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü”, 353.

¹⁰ Manaş Kozybayev, *Eski Çağlardan Günümüze Kadar Kazakistan Tarihi* (Almaty: Atamura, 1996), I: 158.

¹¹ Kozybayev, *Eski Çağlardan Günümüze Kadar Kazakistan Tarihi*, I: 200.

¹² Kozybayev, *Eski Çağlardan Günümüze Kadar Kazakistan Tarihi*, I: 275.

¹³ Kuanyşbek Karacan, *Kazakistan Tarihi* (Almaty: Kazak Üniversitesi, 2008), 18.

kullanarak onların Türk olduğunu belirtmiştir.¹⁴ Bu devlet, Çin kaynaklarında “K’ang-chu”, İranlıların dini külliyatı olan “Avesta” ve Hindlilerin dini kitabı Mahabharata’da” ise “Kangha” ismiyle geçmektedir.¹⁵ Onlar İpek Yolu güzergâhı üzerinde Siriderya kıyısında, Fergana ve Aral civarına kadar olan alanda yaşamışlardır.¹⁶

M.S. VI. yüzyılların başında bugünkü Orta Asya topraklarında çok farklı siyasi değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Altay, Sibirya ve Moğolistan topraklarında yaşayan Oğuz, Karluk, Kırgız, Turgesh, Uygur, Kıpçak vb. otuzdan fazla Türk boyları birleşerek büyük bir askeri gücü olan Türk Kağanatı (Hanlığı) adlı feodal bir devlet kurmuşlardır. Buldukları yerden daha batıya göç ederek bugünkü Kazakistan topraklarındaki Üysün, Kanglı kabilelerini de kendi içlerine almışlardır.¹⁷ Bu devletin toprakları ise Kuzey Moğolistan’dan Doğu Avrupa’ya ve Ceyhun Nehri’nin üst kısımlarına kadar uzanmıştır. Türk Kaganatı hakkında bilgiler VII.-VIII. yüzyıllarda yazılmış Orhun-Yenisey Yazıtları’nda bulunmaktadır. Bu bilgiler Türklerin yaşadığı Yenisey Nehri’nin kenarı ve Moğolistan’ın Orhun Nehri yanında buldukları için “Orhun-Yenisey Yazıtları” olarak anılan kitabelerden öğrenmekteyiz.¹⁸

Bu dönemde konuyla ilgili olarak ilk defa, Türk isminin 542¹⁹ yıllarından itibaren Çin yıllıklarında “Tutsyue” olarak geçtiğini görmekteyiz. Zaten Çinliler Türkleri Hunlar’ın (Sinnu) torunları olarak görmüşlerdir.²⁰

603 yılında Kağanat içinde krizler ve iktidar kavgaları ve toplumsal çatışmalar baş göstermiş ve Kağanat ciddi şekilde zayıflayarak Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölünmüştür. VII. yüzyılın sonlarında Türkler ve Çinin Tan İmparatorluğu arasında bitmek-tükenmek bilmeyen savaşlar neticesinde Türkler iyice zayıflamıştır. Türklerin bu zayıflığını fırsat bilen Turgeşler Yedisu’da iktidarı ele geçirmişlerdir.²¹

Türgeş Kağanatı 704-756 yılları arasında varlıklarını devam ettirmiştir. Toprakları, Orta Asya’nın Güneydoğusundaki Şaş’tan (Taşkent) Doğu Türkistan’daki Beşbalık ve Turfan’a kadar uzanmıştır. Kağanat halkının etnik yapısı genel olarak “Sarı” ve “Kara” (siyah) Türgeşlerden oluşmuştur. Yazılı kaynaklara göre bu hanlık Şu, Talas ve İli nehirleri boyunda yaşamıştır.²²

¹⁴ Karacan, *Kazakistan Tarihi*, 18.

¹⁵ Karacan, *Kazakistan Tarihi*, 19.

¹⁶ Kozybayev, *Eski Çağlardan Günümüze Kadar Kazakistan Tarihi*, I: 272.

¹⁷ Karacan, *Kazakistan Tarihi*, 21.

¹⁸ Karacan, *Kazakistan Tarihi*, 22.

¹⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 19.

²⁰ Kozybayev, *Eski Çağlardan Günümüze Kadar Kazakistan Tarihi*, I: 296.

²¹ Karacan, *Kazakistan Tarihi*, 23.

²² Karacan, *Kazakistan Tarihi*, 23.

715-738 yıllarına gelince Sulu²³ Kağan'ın iktidara gelişiyle TÜRGEŞ Kağanatı güçlenmiştir. Fakat Sulu Kağan'ın vefatından sonra iktidara onun oğlu Tukarsan Kutşar Kağan gelmiş, onun döneminde Sarı ve Kara Kağanat arasında iktidar mücadelesi başlanmış ve Kağanatın siyasi ve ekonomik durumu iyice zayıflamıştır. Bu anlaşmazlık sırasında Karluk boyu Altaydan göç ederek Yedisu topraklarına yerleşmeye başlamış ve TÜRGEŞLER Karluklar'ın başlattığı siyasi mücadeleyi kaybetmiştir.²⁴

Bu durumdan yararlanan Doğu Türkistan'daki Çin İmparatorluğu'nun hükümdarı 748 yılında Suyab şehrini ele geçirmiş ve sonra da Şâş şehrinin valisini idam etmiştir. Bu anda idam edilen valinin oğlu Araplara giderek onlardan yardım istemiştir. 751 yılında Taraz yakınlarındaki Atlah şehrinde Ziyad b.Salih liderliğindeki Arap ordusu ile Gao Siyanji liderliğindeki Çin ordusu arasında beş gün süren büyük bir savaş yaşanmıştır.²⁵ Savaşın sonuna doğru Karluklar Araplar'ın safına katılarak Çin ordusunu ciddi bir yenilgiye uğratmıştır. Neticede Çin ordusu sadece Yedisu'yu değil aynı zamanda Doğu Türkistan'ı da terk etmek zorunda kalmıştır. Her ne kadar Araplar savaşı kazanmış olsalar da Talas bölgesinde ikamet edememiş ve Şâş'a taşınmışlardır. Bununla birlikte kendi içinde zayıflamış olan TÜRGEŞ Kağanatı bir daha ayaklanamamış ve 756 yılında Karluk boyunun baskılarına daha fazla dayanamayarak tarih sahnesinden tamamen silinmiştir. Bundan sonra eski Batı Türk Kağanatı yerine -Aşağı Volga ve Kuzey Kafkasya bölgelerine- Hazar Kağanatı, Syr'ın orta, alt ve Aral bölgelerine Oğuz Devleti, Kazakistan'ın kuzey, orta ve doğu bölgelerine Kimak Devleti, Yedisu bölgesine ise Karluk Devleti kurulmuştur.²⁶

Mâverâünnehir bölgesinde İslâmiyetten önce yaşayan Türk milletlerinin tarihi kısaca şu şekilde sıralanabilir:

1. Saka ve Sarmat devri (M.Ö. VII-II).
2. Uysun, Kanglı ve Hun devri (M.Ö. III- M.S. VI).
3. Türk ve TÜRGEŞ Kağanatları devri (542-756).

²³ Kozybayev, *Eski Çağlardan Günümüze Kadar Kazakistan Tarihi*, I: 304.

²⁴ Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, 151.

²⁵ Barthold, *Türkistan*, 211.

²⁶ Karacan, *Kazakistan Tarihi*, 23.

1.2. Dini ve Kültürel Durum

Her hangi bir toplumun maddî ve manevî alanlarında ortaya çıkarttığı ürünlerin hepsisi “kültür” sayılır. O kültürlerin oluşumu ve farklı şekiller almasında yaşanan bölgenin coğrafi özellikleri, sosyal ve ekonomik yapısı hatta diğer toplumlarla temasları dahi etkili olmaktadır. Kültürün önemli kaynaklarından biri de toplumların dini inanç sistemidir. Ne kadar ilkel olursa olsun dinsiz ve inançsız toplum olmamıştır.

Tarihi verilere baktığımızda, eski çağlardan günümüze kadar olan dönemlerde yaşayan herhangi bir ulusun dini inancı ve yaşam tecrübesi sırasında ortaya çıkan âdet ve gelenekleri o ulusun tarihi, manevi, kültürel ve politik hayatı üzerinde dini inanç sistemlerinin önemli bir etkiye sahip olduğunu görüyoruz. Bu sırada Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan ve göçebe hayatı benimseyen Türk milletleri de çeşitli inançlara mensup olmuştur. Türklerin dini-kültürel durumu, dili ve geleneklerinin değişmesine, Mâverâünnehir Bölgesinin İpek Yolu ve eski Hind-Baharat ticaret yollarının üzerinde bulunması; göçebe hayattan dolayı coğrafi konumunun birçok kez değişmesi; Çin gibi büyük bir İmparatorluk ile sıkı mücadelede bulunması; İpek Yolu üzerinden geçen pek çok kültür ve dinin etkisi altında kalması gibi bir kaç sebepleri sıralayabiliriz.²⁷ Bu sebeplerden dolayı buralarda ilk çağlardan beri bir çok din, kültür ve medeniyetler boy göstermiştir.

Türk toplulukları İslâmiyet’i benimsemeden önce, Zerdüştilik, Budizm, Maniheizm, Mazdekizm, Gök Tanrı, Şamanizm, Taoculuk, Konfüçyüsçülük, Hıristiyanlık gibi din ve inançlarla tanışmış ve onları benimsemişlerdir.²⁸ Ancak, Türk topluluklarının çoğunluğu bu dinleri eski inanç ve gelenekleriyle bağdaştıramamıştır. Dolayısıyla pek çok Türk boyunda bu inançlar sürekli olmamıştır.²⁹

Sovyet dönemi oryantalistleri V. Struve, V. Abayev gibi bilim insanları M.Ö VII. yüzyılda eski Türk topraklarında geleneksel Türk inançları içerisinde “Zerdüştilik” dininin bulunduğunu belirtmişlerdir.³⁰ Bunun yanı sıra Orta Asya’da yaşayan Türk halkları arasında mevcudiyetini gösteren dünya dinlerinden “Budizm” olmuştur. Bumin Kağan’ın oğlu Mukan Kağan Budizm’i kabul etmiş ve onun varisi Tobo Kağan ise Budizm Edebiyatı “Nirvana-sutra’yı” Türkçeye çevirmeye karar vermiştir. Bu konuda araştırmacı M. Orynbekov: “Budizm’in Göktürk Kağanatının içinde yayılması İmparatorluğu tek bir din altında birleştirmeyi sağlamış olabilir” – demiştir.³¹

²⁷ Zekeriya Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu* (Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004) 41.

²⁸ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, 42.

²⁹ Ünver Günay - Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1997) 155.

³⁰ V. Barthold, *Soçineniye II*: 68.

³¹ B. Ahanov, *Din ve Özgür Düşünme* (Almaty 1993), 31.

Türkler tarafından bilinen bir başka din de “Maniheizm”dir. Ancak Maniheizmin Budizmin kutsal metinleri gibi Türkçeye çevrilmiş olmasına rağmen Türkler arasında yayılma alanı bulamamıştır.³²

Türkler arasında taraftar bulan dinlerden birisi de Hıristiyanlıktır. Bizanstaki dini çekişme ve çatışmalar Hıristiyanlığın Büyük İpek Yolu üzerinden Orta Asya’ya taşınmasında etkili olmuştur. Bu bölgeye yerleşen Hıristiyanlar inançlarını yaşamışlar, tüccar olmaları sebebiyle de Kağanata vergi ödemişlerdir. Ancak, uzun zaman boyunca Türk topraklarında yaşayan ve İpek Yolu üzerinden gelen birçok dinin etkisinde kalmalarına rağmen, Türklerin ana inancı “Gök Tanrı” olmuştur. Gök Tanrı inancı Türk halkının İslâmiyet’ten önceki temel dini inancıdır. Tanrı, eski Türk dilinde “güçlü, eril, kudret sahibi” manalarına gelmektedir. Gök Tanrı inancı, zaman ve mekâna hâkim olmaya ve çevreye uyum için çabalamaya çalışan ilk insanların anlayışdır. V. Rubruk, Türklerin inanç sistemini araştırırken Gök Tanrı’ya inandıklarına ve onu saf ve ruhsal öz olarak tanımladıklarını söylemiştir.³³

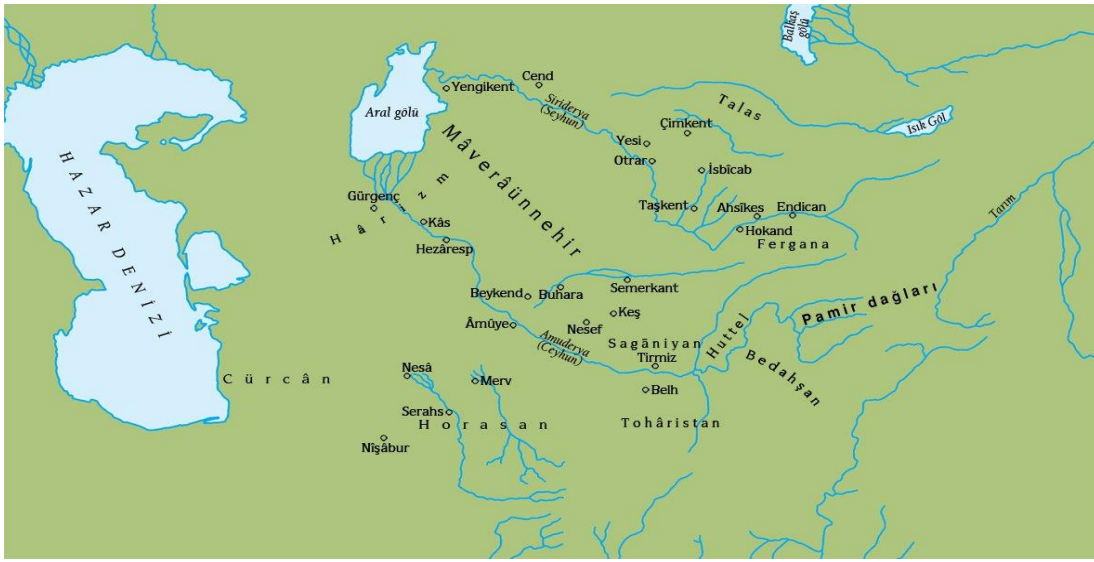
Türklerin hayatına giren pek çok yabancı dinin etkileri var olmasına rağmen Gök Tanrı inancını hiçbir zaman yok edememiştir. Yalnızca İslâm Dini, eski Türk inançlarıyla sentezleşmiş ve Türklerin manevi ve kültürel varlığını oluşturmuştur.

³² Esin, *Türk Kültür Tarihi ve İslâm’a Giriş*, 134.

³³ Kozybayev, *Eski Çağlardan Günümüze Kadar Kazakistan Tarihi*, I: 366.

1.3. Bölgedeki Bugünkü Kazakistan Toprakları

Yukarıdaki verilere bakıldığında, Orta Çağ müelliflerinin eserlerinde görüldüğü gibi “Mâverâünnehir” olarak isimlendirilen topraklar Amuderya ile Siriderya nehirlerinin arasında kalan geniş bir bölgedir. İsim ve sınırlarını tespit etmemizde bugünkü Türkistan bölgesinin içinde bulunan Amuderya nehrinin rolü önemlidir. Bu Amuderya nehrinin Doğu tarafına Mâverâünnehir, Batı tarafına ise Horasan isimleri kullanılmıştır.³⁴ Günümüzde iki nehir arasında bulunan Mâverâünnehir toprakları üzerinde Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tâcikistan, Türkmenistan, İran ve Afganistan gibi bağımsız devletler bulunmaktadır.³⁵

Ayrıca, Amuderya boyunda Bûhâra ve Semerkand gibi Orta Çağ şehirleri ortaya çıkarken, Siriderya boyunda da bugünkü Kazakistan topraklarının güney tarafını içine alan: Yesi, Otrar, İsbicâb, Sıganak, Yenikent, Savran (Sauran), Barçınılgkent, Süt kent gibi birçok şehir karşımıza çıkmaktadır. Tamamı olmasa da Talas ve İli nehirleri de Siriderya havzasına dâhil topraklar içerisinde sayılabilir.³⁶

Bu iki nehrin arasında bulunan topraklarda insanlığın görkemli sanat ve eserleri, tarihi-coğrafi kaynaklarda bahsedilen meşhur şehirler ortaya çıkmıştır. Türk tarihinin mercasını değiştiren önemli olaylar yer almıştır. Türk Devletleri, Hanlıkları kurulmuş ve nice hükümdarlar yetişmiştir. Ayrıca, büyük düşünürlerin eserleri de buralarda kaleme alınmıştır. Bununla birlikte bölgedeki şehirlerin tarihi Kazakistan tarihinin bir parçası olarak araştırılarak, Kazak kültürünün oluşumunda büyük bir payı olduğu da vurgulanmaktadır.

³⁴ Barthold, *Türkistan*, 55.

³⁵ Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, 28: 180.

³⁶ Dana Moldabayeva, “Sir Derya” Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı* 35/1 (Güz 2005): 11.

2. İSLÂMİ DÖNEMDE MÂVERÂÜNNEHİR

2.1. İslâm'ın Mâverâünnehir'e Girişi

Tarihi verilerde Müslümanlarla Türkler arasındaki ilk ilişkiler hakkında farklı görüşler belirtilmiştir. Türklerin İslâm'la ilk tanışması ticarî ilişkiler yoluyla olduğu söylenmektedir. Diğer taraftan Türklerin İslâm'la tanışmalarında askerî faaliyetlerin de önemli rol oynadığı belirtilmektedir. Bu bağlamda ticari ve askeri etkenler ele alınacaktır.

2.1.1. Ticaret Faaliyetleri

Mâverâünnehir Bölgesinin Orta Asya, Çin ve Hindistan'dan gelen tarihî ticaret yolları ve batı topraklarına açılma noktasının üzerinde olması Müslümanlar için büyük bir önem arz etmiştir. Bunlardan önemli olanı Çin'den gelen ipek ve başka değerli ürünleri taşıyan Büyük İpek Yolu olmuştur. Bu ticaret yolunun din, kültür ve medeniyetlerin taşınmasında önemi büyüktür.

Arapların çok eskiden beri hatta Hz. Peygamberin bizzat kendisinin ticaret faaliyetlerinde bulunduğu, hatta Suriye'ye kadar varmış olduğu rivayetlerde bilinmektedir. Buralara kadar ulaşan Araplar muhtemelen İpek Yolu'nun üzerinden geçen tacirlerle buluşmuş ve onlarla ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. Suriye kıyılarında başlanan İpek Yolu Dicle ve Fırat nehirlerinden ve Hazar Denizi'nin güney kısımlarına, İran'ı geçerek Merv şehrine kadar uzanmaktaydı. Sonra Ceyhun havzasına uğrayarak Türk toplumunun yaşadığı Buhara, Baykent, Semerkand, Fergana ve Hoten, Kaşgar şehirlerini geçerek ipeğin yurdu olan Çin'e kadar ulaşırdı.³⁷

Tarih boyunca İpek Yolu, üzerinden geçtiği şehirlerin ekonomik durumunun yükselmesini sağlarken aynı zamanda Doğu-Batı topraklarının kültürü ve medeniyetlerinin gelişmesi için de köprü vazifesini yapmıştır. Bu nedenlerle de İslâm'dan önceki birçok din ve inanç sistemleri de bu yol vasıtasıyla Türk toplumuna ulaşmış ve onlara girmiştir.³⁸

Müslümanların Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerini fethetmeleriyle ticari faaliyetler hız kazanmış ve İslâm'ın yayılmasında önemli rol oynamıştır. Bu konuda V. Barthold, Araplarla Orta Asya'lılar arasındaki ticari ilişkilerin çok eski dönemlerden beri devam ede geldiğini ve Müslümanların gelmesiyle buralarda önemli gelişmelerin ortaya çıktığını belirtmiştir.³⁹ Buna istinaden din adamlarının kervanlardan istifade ettiğini ve Türk topraklarına İslâmiyet'in yayılmasında etkili olduklarını söyleyebiliriz. Nitekim Müslüman olan tüccarlar uğradıkları ticari

³⁷ Recep Önal, "Mâtürîdî Düşüncenin Teşekkülünde Sosyo-Jeo-Politik Bağlam: Mâverâünnehir (Semerkand ve Buhara) Üzerine Analizler", *3.Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, (Uzbekistan-Buhara, 17-21 Ekim 2018)* ed. Mehmet Dursun Erdem (Ankara: Son Çağ Yayınevi 2018) 40-78.

³⁸ Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan* (Konya: Yedikubbe Yayınları, 2005) 226.

³⁹ Barthold, *Türkistan*, 43.

merkezlerde camiler yaptırmış veya yapılmasına destek olmuşlardır. Böylece bu camilerde pek çok cemaat neşet etmiş ve İslâmi tebliğ faaliyetleri hız kazanmıştır.⁴⁰

Bazı kaynaklarda Türkler arasında İslâm dini hakkında ilk bilgi edinen kimselerin siyasi ve askeri fetih girişimlerinden daha önce Büyük İpek Yolu üzerinden geçen tüccarlar olduğu gösterilmiştir. Bu konuda Buhara şehrinin İslâmlaşmasını araştıran H. Kurt şöyle demektedir: *“Bir ticaret şehri olması ve İpek Yolu üzerinde bulunması nedeniyle, Buhara halkı İslâm dünyası ile ilişki içindeydi. Ticari maksatlarla İslâm beldelerine yolu düşen Buharalılar, Müslümanları ve İslâm dinini tanıma fırsatına sahipti. Bu fırsatı değerlendiren kimi Buharalılar, İslâm’ı öğrenip din olarak kabul etti. Böylece Buhara’da İslâm dininin tanınması ilk olarak bu kimseler aracılığıyla gerçekleşmiş oldu. Sem ‘ânî ve İbnu’l-Esir’in bahsettiği Erzekyan, bu yolla Müslüman olup, Buhara’da İslâm dininin tanınmasına öncülük edenlerdendir. Sem’ani, Erzekyan adının bir Mecusi ismi olduğunu kaydetmektedir. İsminden hareket edecek olursak, bu kişinin Buhara’da yaygın olan Mecusiliğe bağlı bulunduğu sonucunu çıkarabiliriz. Erzekyan, ticaretle geçimini sağlayan bir kişi olduğu için bu maksatla çeşitli yerleri dolaşırken, Müslüman şehirlerine de uğramaktaydı. Bu seferlerden birinde önce Çin’e, oradan deniz yoluyla Basra’ya ve Ali b. Ebi Talibin yanına (muhtemelen Kufe’ye) gidip onun eliyle İslâm’ı kabul etti. Erzekyan gibi İslâm’ı öğrenip kabul eden başka Buhara’lı tüccarların da bulunduğu kanaatindeyiz. ...”⁴¹*

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere Mâverâünnehir topraklarında ticaretin gelişmesi şehirleşmenin de gelişmesine imkân sağlamıştır. Bu şehirlerin bazıları Sâmânîler döneminde ilim ve kültürlerin merkezi olmuştur. Örneğin: cami, okul, hamam, kervansaray, mescid ve farklı hayır kurumları yapılmıştır.

⁴⁰ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 33.

⁴¹ Hasan Kurt, *Orta Asya’nın İslâmlaşma Süreci* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1998), 229.

2.2.2. Fetih Hareketleri

Mâverâünnehir bölgesine Arap ordusu tarafından farklı zamanlarda akınlar yapılmıştır. İslâm'ın tanınması ve yayılması açısından ise dört halife döneminden başlayan fetih hareketleri olmuştur. Hz. Peygamberin vefatından sonra İslâm Devleti kısa bir sarsıntılı dönem geçirmiştir. Hz. Ebû Bekir'in halifeliği esnasında boy gösteren isyanlar bastırılmış ve ilk Doğu seferleri 633 yılından itibaren başlanmıştır. Bu fetih hareketleri Hz. Ömer döneminde de devam etmiştir. Bu meyanda 636'da Kadisiye, 637'de Celûla ve 642'de Nihavend savaşında Müslümanlar zafere ulaşmışlardır. Böylece Sâsânî İmparatorluğu yıkılarak İran, Horasan ve Mâverâünnehir toprakları fethedilmiştir.⁴² 641-642 yıllarında Horasan'ın (*Hamedân, Kazvîn, Rey, Azarbeycân, Merv, Belh, Nîşâbur*) fethiyle devam edilirken 643 senesinde ise İran (*Kirman, Mekrân, Sîstân*) fethedilmiştir.⁴³

Bu şehirlerin fethedilmesinden sonra İran'la Turan toprakları arasındaki tabii sınır olan Ceyhun nehrine doğru ilk akınlar 644 senesinden itibaren el-Ahnef b. Kays'ın komutasında düzenlenmeye başlamıştır.⁴⁴

Hiz. Osman dönemine gelindiğinde Basra valisi olan Abdullah b. Amr'ın komutasında olan Arap ordusunun Horasan bölgesine girişi bu hareketleri daha da güçlendirmiştir. Ancak, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halifelik döneminde kendi içlerindeki karşılıklı mücadeleler sebebiyle fetih hareketleri yavaşlamıştır.⁴⁵ Bu fetih hareketleri dört halife döneminden sonra iktidara geçen Emeviler döneminde devam etmiştir. Muaviye'nin hilafete geçmesiyle fetih hareketleri tekrar başlamıştır. Kabil, Belh, Büst gibi şehirler fethedilerek önemli gelişmeler sağlanmıştır.⁴⁶ Bundan sonra da Horasan ve Toharistan'ın büyük kısmı Müslümanların eline geçerek, 674 senesinde Ubeydullah b. Ziyad'ın önderliğinde Mâverâünnehir üzerinden Buhara'nın fethi gerçekleşmiştir.⁴⁷

İslâm ordusunun Mâverâünnehir üzerindeki esas başarıları 705-715 yıllarında Horasan valiliğini sürdüren Kuteybe b. Müslim döneminde olmuştur. Araplar ve Türkler arasındaki asil ilişkiler bu dönemlerde başlamıştır. Örneğin, fethedilen Semerkand, Buhara ve Baykent şehirlerinde cami ve mescitler yapılması, Kuran'ı çevirerek yerli dilde okunması, halkın cuma günleri camiye gelmesi için para verilmesi gibi uygulamalar yapılmıştır.⁴⁸

717-721 yıllarında iktidara geçen Ömer b. Abdulaziz döneminde ise İslâm'ın yayılması için adil hükümdarlık kurmaya, kervansaraylar ve hastaneler yapmaya çalışılmıştır. Yanı sıra Türk

⁴² Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), 41.

⁴³ Muhammet Palabıyık, "Gaznelilerin Hindistan Seferleri", *A.Ü.İ.F. Ekev Akademi dergisi* 11/32, (Yaz 2007): 141.

⁴⁴ Kitapçı, *Türkler nasıl müslüman oldu*, 21.

⁴⁵ Hamilton Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, trc. Hasan Kurt, (Ankara: Çağlar Yayınları, 2005) 29.

⁴⁶ Kitapçı, *Türkistan*, 29.

⁴⁷ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989) 41.

⁴⁸ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, 88.

beyleri ve hanlarına davet mektupları gönderilmiştir. Netice olarak Şul Tekin, Yabgu Bey, Nizak Tarhan ve Akşid Gürek gibi hükümdarlar İslâm'ı kabul etmişlerdir.⁴⁹

Her ne kadar akınlar ve başarılar elde edilmiş olsa da Emeviler döneminde sürdürülen fetih siyasetinin bölgede İslâmiyet'in yayılmasının olumsuz etkilediği söylenmiştir. Bu olumsuzlukların sebeplerinden bazıları şu şekilde sıralanabilir:

- Horasan'a tayin edilen valilerin izlediği baskıcı, ezici ve müsamahasız politikalar.
- Müslüman olanlardan cizye ve haraç alınımının devam ettirilmesi gibi haksız uygulamalar.
- Ordu içinde ayırım yapılması.
- Arap olmayanlara ikinci sınıf insan muamelesi, idarî işlerde, siyasî alanda, ekonomik ve sosyal olarak hayatın her alanlarında ikinci sınıf vatandaş olarak görülmesi⁵⁰ gibi hususlar Emevîlere karşı muhalefeti güçlendirmiş ve onların yerine Abbâsîlerin iktidara gelmesini sağlamıştır. Nitekim bu dönemlerde Türkler'in Müslüman olması gruplar halinde olmayıp, bireysel ve küçük toplulukların Müslüman olması halinde olmuştur.⁵¹

Abbasilerin iktidara gelmesiyle Müslümanlar arasında eşitlik ve hak sorumluluklarına dayanan bir idare oluşturulmuş ve Abbâsî Devletinin iç-dış politikalarında önemli değişiklikler yer almıştır. Örneğin:

- Müslüman olan herkese eşit haklar tanınması;
- Türklerin idari ve askeri makamlara getirilmesi;
- Müslüman olanlardan cizye almanın kaldırılması, adaletsizliğin önlenmesi vb.

olumlu uygulamalarla Arap-Türk ilişkileri gelişmiş ve İslâmiyet'in Türkler arasında yayılması hızlanmıştır.⁵²

Sonuç olarak Emeviler döneminde uygulanan aşırı ırkçı politikalar Türklerin kitleler halinde Müslüman olmasını engellemiştir. Abbasilerin izlediği ümmetçi anlayış bu dönemde Türkler ile Müslümanlar arasında olumlu ilişkiler kurulmasına ve İslâmiyet'in Türkler arasında yayılmasının hızlanmasında etkisi olmuştur. Bununla birlikte, 751 yılında gerçekleşen "Talas" zaferi Türkler arasında İslâmiyet'in yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. Savaş sırasında

⁴⁹ Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyet ve Türkler* (Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004) 77.

⁵⁰ Osman Aydın, "Mezheplerin oluşum sürecinde Mevâlî'nin Rolü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3, (Ocak 2003) :6.

⁵¹ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri*, 31.

⁵² Cahid Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010) 63.

Türkler, Abbasiler tarafını tutarak tarihinin istikametini de değiştirmişlerdir. Artık İslâm Mâverâünnehir’de hızla yaygınlaşarak, kök salmaya başlamıştır.⁵³

Talas Savaşı Türk-İslâm tarihinin başlangıcı kabul edilmektedir. Türk halkları Müslümanlığı kabulünden sonra eski gelenek ve göreneklerinden vazgeçmeden kültürlerini İslam’la bağdaştırabilmişlerdir. Aynı zamanda birçok yeni devletler kurmayı da başarmışlardır.

Bundan sonraki süreçlerde Türkler önemli vazifeleri gerçekleştirmeye başlamışlardır. Halife Ebu Cafer el-Mansur (754-775) döneminde Türklerin devlet yönetiminde görev almaya başlaması, Hârûn er-Reşid (786-809) döneminde Bizans hududuna yerleştirilmesi ve bazı bölgelerde komutanlık vazifesini üstlenmeleri, halife el-Me’mun (813-833) zamanında devlet işlerinde yer alması, ayrıca özellikle hükümdar ailelerin kazanılması, Mu’tasım (833-842) döneminde Türklerin orduya komutan olması ve vali olma makamlarına kadar ulaşması Mâverâünnehir halkının büyük bir kısmının Müslümanlığı kabul etmesine imkan sağlamıştır.⁵⁴

Hz. Muhammed’in (s.a.v.) vefat ettiği dönemlerden buraya kadar kısaca özetlemeye çalıştığımız ticari hareketler ve askeri fetihlerle beraber Türkler arasında İslâm’ın yayılmasında âlimlerin de büyük katkısı olmuştur. Nitekim bahsettiğimiz bu dönemler, İslâm’ı doğru anlama ve yorumlama konularında itikadî, fihki ve siyasi mezheplerin doğuş ve gelişme dönemi olmuştur.

Askeri ve ticari hareketlerin ulaşamadığı topraklardaki göçebe Türkler’in İslâmlaşmasına ilmi hareketler neticesinde ulaşılarak, onların yaşam tarzları ve düşüncelerine göre anlatılması İslâm’ın yaygınlaşmasını hızlandırmıştır. Bu ilmi faaliyetleri sonraki bölümlerde detaylı bir şekilde ele almaya çalışacağız.

⁵³ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2009), 149.

⁵⁴ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri*, 44.

2.2. Mâverâünnehir’de İlim Merkezi Olan Bazı Şehirler

Genel bir yaklaşımla Mâverâünnehir bölgesin Ceyhun ve Seyhun nehri arasında kalan topraklar olarak kabul edildiğini yukarıda belirttik. Çin kaynaklarında, İslâm öncesi dönemlerde siyasi ve coğrafi sebeplerle birbirinden ayrılmış Soğd (Zerefşan), Uşrûsana, Fergana gibi bölge isimleri kullanılmıştır. Bu bölge isimlerinin Abbâsiler döneminde ve sonrasında da yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

Dolayısıyla Mâverâünnehir toprakların kendi içinde genel olarak beş bölgeye ayırmak mümkündür:

- Soğd Bölgesi (Mâverâünnehir’in orta kısmı, Buhara, Semerkand, Kiş (Şehrisebz), Neseif);
- Harezmi Bölgesi (Soğd’un batısında bulunup Hîve adıyla bilinir);
- Saganıyan Bölgesi (Soğd’un güneydoğusundadır);
- Bedaşşan Bölgesi (Ceyhun nehrinin etrafını çevreleyen havza);
- Fergana ve Şâş Bölgesi (Soğd’un kuzey ve kuzeydoğusu),⁵⁵

Bu bölgelerde bulunup, ilim merkezleri haline yükselen bazı şehirleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Buhara – Persler tarafından kurulan bir şehirdir. Arkeolojik kazılar en azından 2500 yıllık bir geçmişinin olduğunu gösterir. İslâm’dan önce Zerdüştlüğün yaygın olmasından dolayı “Ateşe Tapınanların Şehri” olarak isimlendirilmiştir. Arapların fethinden sonra “Ruhun Güzelliği”, “Soylu”, “Kutsal” gibi isimlerle anılmıştır. İlk defa Emeviler döneminde (674) fethedilmiştir. Ancak 706-709 yıllarında İslâm hâkimiyeti sağlanabilmiştir. Bu şehirden dünya çapında tanınan ünlü edebiyatçı, matematikçi ve düşünürleri yetişmiştir. Onların en meşhurlerinden birisi de İmam Buhari’dir.⁵⁶

Semerkand – Mâverâünnehir’in önemli ve stratejik bir bölgesidir. 676 yılında Horasan şehrinin valisi olan Saîd b. Osman’ın Semerkand’a düzenlenen bir seferiyle Semerkand Kralı Tarhûn’un Müslümanlara vergi ödeme ve rehineleri geri verme şartının sağlaması üzerine barış yapılmıştır.⁵⁷ Sâmanîler döneminde başşehir olarak seçilen Semerkand’ta çok sayıda âlimler yetişmiştir. Necmeddin en-Neseî, “*el-Kand fizikri ‘ulemâ’i Semerkand*” isimli eserinde 1000’den fazla Semerkandlı âlimi beyan etmiştir.⁵⁸

⁵⁵ Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, 28: 177.

⁵⁶ Barthold, *Türkistan*, 118.

⁵⁷ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, 161.

⁵⁸ Osman Aydın, “Semerkant” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009) 36: 481.

Farab (Otrar) – ilk dönemlerde Şâş ve Balasagun şehirleri arasında, bugün ise Kazakistan sınırlarının içinde yer alan antik bir şehirdir.⁵⁹ Tarih boyunca “Turarband”, “Turar”, “Tarband” ve “Farab” olarak isimlendirilmiştir. Farab şehri 1998’den beri UNESCO’nun Dünya Mirası Listesi’ndedir. Bu topraklar büyük düşünürlerden olan **Farabî**’nin dünyaya geldiği yerdir.⁶⁰ Farab aslında bölgenin adı, Otrar ise bu bölgenin merkezi olmuştur. Otrar genelde Moğol felaketiyle anılmaktadır.

Şâş (Taşkent) – bugünkü Özbekistan Devletinin kuzeydoğusu, Siriderya nehrinin sağ tarafında Çirçik suyundan sulanan vahada kurulan önemli şehirdir. Tarihi verilerde bu şehrin olduğu bölgenin en eski adı “Çâç” olarak; Çin kaynaklarında ise “Çö-çi, Çö-şi veya Şi” olarak kaydedilmiştir.⁶¹ Bu isimler “taş” kelimesiyle irtibatlı anlamlar içermektedir. Şâş ise günümüzde Özbekistan sınırları içinde bulunmaktadır. Yeni adı Taşkent’tir. Aynı zamanda Özbekistan’ın başkentidir. Küleyb eş-Şâşî, Ali eş-Şâşî, Ali el-Kaffâl, Ahmed eş-Şâşî, Ubeydullah Ahrâr, Muhammed Mîrek Taşkendî Nakşibendî, Edib Ahmed Yüknekî, Abdülgaffar Taşkendî, Muhammed Kâdî Taşkendî vb. gibi çok sayıda âlim Taşkent’te yetişmiştir. Ayrıca, Hz. Osman’ın Kûfe şehrine gönderdiği Kur’an nüshalarından istinsâh bir tanesi Taşkent’in dinî idaresine ait olan kütüphanede saklanmaktadır. Aynı zamanda ziyaretçilere açık bulunmaktadır.⁶²

Özkent – M.Ö. II. yüzyıllarda Kuşhan İmparatorluğu döneminde kurulan, Eski ve Orta Çağlarda Ferghana’dan Doğu Türkistan’a giden ticaret yolu üzerinde bulunan antik bir şehirdir. Günümüzde Kırgızistan’ın güney batısında bulunmaktadır. Fergana havzasının merkezi olarak, İslâm’ın yayılmasında büyük rol oynamıştır. En parlak dönemini X.-XV. yüzyıllarda yaşamıştır.⁶³ Bugünkü Kırgızistan topraklarında kalan muştur. Kırgızistan topraklarında İslâm’ın yayılmasına önemli rol üstlenmiştir. İslâm kaynaklarında büyük bir şehir olarak anlatılan Özkent, zengin çarşıları, ilim halkaları, camileri ve diğer İslâmî yapılarıyla göz kamaştıran bir şehir konumundadır. Bu şehirden “Özkendi” nisbesiyle tanınan pekçok âlim yetişmiştir. Onlardan bazıları: “*Fetâvâ*” adlı eseri ile bilinen fakih Kâdîhan, muhaddis Ali b. Süleyman, Şemsü’l-Eimme ünvanı ile bilinen meşhur büyük Hanefi fakih İmam es-Serahsî vb. gibi âlimler bu şehir ve çevresinin ilmî-manevî havasına büyük değer katmışlardır.⁶⁴

⁵⁹ Kemel Akişev - Karl Baipakov, *Otrar v VIII – XV vekax* (Almaty: Atamura yayınevi, 1987), 89.

⁶⁰ Bekir Deniz, “Kazakistan’da İpek Yolu Üzerinde Bulunan Bazı Oğuz Şehirleri-II”, *Uluslararası “İpek Yolu’nun Yükselişi ve Türk Dünyası” Bilgi Şöleni*, ed. Fahri Atasoy (Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 2016), 180-206.

⁶¹ Barthold, *Türkistan*, 185.

⁶² Abdullah Muhammedcanov, “Şaş (Taşkent)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40:145.

⁶³ Erlan Sadykov, “Lev Gumilov. Ansiklopedi”, (Alaş-Tanım yayınevi, 2013) 600.

⁶⁴ Osman Aydın, “Özkent Şehri, Türkler’in İslamlaşması ve İslam Kültür ve Medeniyetinin gelişmesinde rolü”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/25 (İstem 2015) : 125.

2.3. Mâverâünnahir’de Kurulan Devletler

Abbâsîler hilafete geldikten sonra hemen vuku bulan Talas (751) savaşının kazanılması Türklerin bölge üzerindeki üstünlüklerini devam ettirmelerine imkân sağlamıştır. Bu tarihten sonra Arap – Türk ilişkileri iyi bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Buralarda Abbâsî idarecilerinin izlediği politikanın katkısı büyüktür. Bu politikanın sonucu olarak İslâmiyet Türkler arasında yavaş yavaş benimsenmeye başlamıştır. Aynı zamanda Abbâsî Devletinin askeri ve idari kadrolarında (başkomutan, vezir, vali vb.) Müslüman olan Türkler yer almaya başlamıştır. Abbâsî Devleti’nin kurulmasından sonraki yaklaşık I. asır (750-847) merkezi otorite ve medeni gelişme yönünden en parlak dönemi olmuştur.⁶⁵

Abbâsîler’in siyasi otoritesinin zayıfladığı dönemde ülke içinde bağımsız devletler kurulmaya başlamıştır. Bu bağlamda Horasan’da Tahiriler (827-873), Sistan’da Safariler (867-1495), Horasan ve Mâverâünnehirde ise Sâ mânîler (819-1005) kurulmuştur. Bunlardan konumuzla ilgili olan ve Mâverâünnehir bölgesinde kurulan bazı devletlerden bahsedeceğiz.⁶⁶

2.3.1 Sâ mânîler (874-999).

Sâ mân, aslen İranlı olup Emevi Halifesi Hişam (724-743) döneminde Horasan valisi olan Esed b. Abdullah’ın daveti üzerine İslâm’ı kabul eden, sonra da oğluna Esed (*valinin ismi*) ismini veren kişidir. Bu olay, Sâ mânîoğulları hanedanlığının tarih sahnesine çıkmasına zemin hazırlamıştır. 819 yılında Sâ mân’ın dört torunu, Nûh Semerkand şehrine, Ahmed Fergana şehrine, Yahyâ Şâş şehrine, İlyas ise Herat şehrine Halife el-Me’mun’un emriyle vali olarak tayin edilmiştir ve bu tayinlerle Sâ mânîler hânedanının temelleri atılmıştır.⁶⁷

Nasr b. Ahmed 875-892 yıllarında başkenti Semerkand olan Sâ mânîler Devletinin bağımsız yöneticisi olmuştur. II. Nasr b. Ahmed (913-943) zamanında ise Sâ mânîler en parlak dönemlerini yaşamış ve devlet en geniş sınırlarına kadar ulaşmıştır. Nitekim II. Nasr, Mâverâünnehir ve Horasan bölgeleriyle beraber Sicistan, Kirman, Curcan, Rey ve Taberistanı hâkimiyeti altına almıştır.⁶⁸

Sâ mânîler döneminde Mâverâünnehir Bölgesinin İslâmi idare ve hüküm altına alınma işi tamamlanmış ve devletin başşehri Buhara olmuştur. Semerkand ise ilim, sanat ve otorite merkezi olarak kalmıştır. Şehrin çevresi ise tamamen Müslüman olduğundan Halife tarafından büyük destek görmüştür.⁶⁹

⁶⁵ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 5.

⁶⁶ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 7.

⁶⁷ Aydın Usta, “Samânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 64.

⁶⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 51.

⁶⁹ Aydın Usta, “Samânîler”, 36: 65.

Görünüşte Abbasi hilafetine sadakat ve bağlılıklarını belirtmekle beraber fiiliyatta müstakil olarak hüküm sürdüren Sâ mânîler II. Nuh b. Mansur döneminde siyasi olarak çöküşe geçmiştir. Siyasi iradenin zayıf olması, Sâ mânî yönetiminde kadınlar ve vezirlerin yönetime müdahale etmesine neden olmuştur. İç isyanlar ve harpleri fırsat bilen Gazneli Mahmud Nişabur ve Buhara'yı ele geçirmiştir. Buhara'nın kaybedilmesinden sonra Sâ mânî Devleti, Gazneliler ve Türkistan Hanları tarafından yıkılmıştır.⁷⁰

2.3.2 Gazneliler (963-1186).

Gazneliler, 963-1186 yılları arasında Sâ mânîlerin dağılma ve iç çatışmalardan yararlanarak ortaya çıkan ilk Türk-İslâm Devletlerinden birisidir.⁷¹ Gazneliler iki asrı geçen hâkimiyetleri sırasında Hindistan'ın Kuzey bölgeleri, Batıda Horasan, güneyde Sicistan, Kuzeyde ise Mâverâünnehir'in bir kısmına kadar ulaşan topraklara hâkimiyetini sürdürmüş ve buralarda İslâm'ın yayılmasında önemli rol oynamışlardır.⁷²

Gazneli Devleti'nin temelini atan Alptekin, Türk soyundan gelen kölelerden biri olmuştur. İlk görevini hükümdarın muhafız kıtasında asker olarak başlamış, az vakit içinde bu kıtaların içinde başkumandanlığa, saray mabeynciliğine ve Sâ mânî Devleti'nin Horasan orduları komutanı makamına kadar yükselmişti. O, 955 yılında Herat valiliğine, 961 yılında Horasan valiliğine tayin edilmiştir. Sâ mânî hâkimi Abdülmelik b. Nûh'un vefatı ve onun yerine Mansur b. Nûh'un geçmesiyle merkezle ilişkisi bozulmuştur. Bu nedenle 963 senesinde yanındaki kuvvetiyle Doğu Afganistan'da olan Gazne şehrine gelmiş ve orada bağımsız bir beylik kurarak Gazneli Devleti'nin temelini atmıştır.⁷³

Gaznelilerin en parlak dönemi Sultan Mahmud (998-1030) dönemidir. Sultan Mahmud ölünceye kadar savaş meydanında bulunmuş, İslâm'a yardım amacıyla Hindistana'a on yedi sefer yapmış ve devletini büyük siyasi bir kuvvet haline getirmiştir. Onun ölümünden önce devletin sınırları Azerbaycan sınırlarından, Doğuda Hindistan'ın yukarı Ganj vadisine, Orta Asya'da Hârizm şerhinden Hint okyanusu sahillerine kadar uzanmıştır. Sultan Mahmud'dan sonra duraklama dönemine giren Gaznelilerin son sultanı Hüsrev Melik (1160-1186) olmuştur. Onun zamanında devlet iyice zayıflamıştır. Bundan istifade eden Gurlular önce Gazneyi sonra da Lahor'u ele geçirerek Gazneliler devletine son vermiştir.⁷⁴

⁷⁰ Aydın Usta, "Samânîler", 36: 67.

⁷¹ Erdoğan Merçil, "İlk Müslüman Türk Devletleri Hangi Devlet İle Başlamalı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 2000: 302.

⁷² Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 67.

⁷³ Ahmet Turan Yüksel, "İlk Müslüman Türk Devletlerinin Siyasi, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine", *N.E. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (Aralık 2001) : 81.

⁷⁴ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13:482.

2.3.3 Karahanlılar (840-1212).

Karahanlılar 840 senesinde Orta Asya, Doğu ve Batı Türkistan bölgelerinde gayrimüslim olarak kurulan bir devlettir. Bazı tarih kaynaklarında “Devletü Al-i Efrasyâb” ve “Devlet-ü Hânât-ü Türkistan” isimleriyle bilinmiştir.⁷⁵ Avrupalılar, “İlîkhâniyye” devleti olarak isimlendirmişlerse, Rus şarkiyatçısı V.V. Grigorev 1874 senesinde yazdığı bir makalede “Karahanlılar” ismini vermiştir. Bundan sonra hanedan bu adla tanınmıştır. Karahanlı Devleti döneminde yaşayan Kaşgarlı Mahmud ise onlara “Hâkâniyye” Devleti ismini vermiştir. “Karahanlı” kelimesi, “Kara Han” ve “Kara Hakan” kelimelerinden gelerek Tükçe’de “Ulu”, “Yüce” anlamlarını, “Han” kelimesi ise, “Hükümdar, Melik” anlamlarını vermektedir. Buna göre “Karahan” kelimesi “Büyük Hükümdar” manasına gelir.⁷⁶

Karahanlıların ilk kurucusu ve 819 yılından Mâverâünnehirde hüküm süren Bilge Kül Kadir Han olmuştur. Onun Bazir Arslan ve Oğulcak Kadir Han isimli iki oğlunun bulunduğu bilinmektedir. Oğulcak Kadir Han’ın döneminde yeğeni Satuk Buğra, Ebu Nasr isimli Sâ mânîli şehzade ve İslâm’ın sufileriyle karşılaşarak Müslüman olmuştur. Sonra da amcasıyla yaptığı taht kavgasını kazanmış ve hâkim olduğu topraklarda İslâm’ı resmen ilan etmiştir.⁷⁷

Satuk Buğra İslâm’ı kabul ederek devletin siyasi politikasını değiştirmiş ve İslâm’ın yaygınlaşmasını sağlamak amacıyla çeşitli iradelerde bulunmuştur. Müslüman olduğu için Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han 956 yılında vefat etmiştir. Satuk Buğra Han öldükten sonra oğlu Musa Tonga İlig ve onun ardından diğer oğlu Baytaş Arslan Han Taht’a geçmişlerdir. Bunlar da gayrimüslimlere karşı mücadeleye devam etmişler ve bütün Karahanlı Devleti tebaasını İslâm dairesine dâhil etmeyi başarmışlardır. İslâm Tarihçileri 960 yılında iki yüz bin çadırılık bir Türk topluluğun Müslüman olduğu belirtilir.⁷⁸

Karahanlılar 990-998 yıllarında Horasan için Gaznelilerle, Mâverâünnehir için Sâ mânîlerle savaşmışlardır. Netice olarak Fergana, İsbîcâb, Semerkand ve Buhara’yı fethetmişlerdir. Sonra da topraklarını oldukça büyüterek Talas, Şâş, Tunkes, Binkes, Hocend, Özkent şehirlerini hâkimiyetleri altına almışlardır.⁷⁹

⁷⁵ Yüksel, “İlk Müslüman Türk Devletlerinin Siyasi, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine”, 73.

⁷⁶ Abdülkerim Özyayın, “Karahanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 412.

⁷⁷ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri*, 81.

⁷⁸ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri*, 81.

⁷⁹ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri*, 81.

Fakat aile anlaşmazlıkları sebebinden devlet zayıflanınca 1042 yılında Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmüşlerdir. 372 yıllık hâkimiyetten sonra 1212 yılında Hârizmşahlar (Harzemşah) ve Karahitaylar Karahanlı Devleti'ne son vermişlerdir.⁸⁰

2.3.4 Büyük Selçuklular (970/1157).

Oğuzların Kınık Boyu'ndan gelen Selçuklu Hânedanlığı, ismini Oğuz Yabgu Devleti'nin Subaşı (kumandanı) Selçuk Bey'den alan Türklerin kurduğu bir devlettir.⁸¹ Yabgu ile arasının açılması nedeniyle önce Cent'e göç etmiş ve burada İslâm'ı kabul etmiştir. Daha sonra da Buhara'ya kadar ilerlemiştir.⁸²

Selçuklular bu bölgelere geldiklerinde Doğu hududunda Karahanlılar (840-1212), Güneydoğu hududunda Gazneliler (962-1183), Mâverâünnehr ve Horasan bölgelerine ise Sâmanoğulları (819-1005) gibi üç büyük Müslüman Devleti tarafından çevrelenmişti. Bu devletler'in yanında varlıklarını sürdüren Selçuk Bey'in torunları olan Tuğrul Bey kardeşiyle Horasana kadar gitmiştir. Bu iki kardeş 1037 yılında Merv ve Nişabur'u almıştır. Bunun ardından kısa bir süre içinde Belh, Cürcân, Taberistan, Hârizm, Rey ve İsfahan şehirlerini de kendi hâkimiyeti altına almıştır. Ardından Buveyhiler hânedanlığını yıkmış ve Bağdat'a kadar ilerlemiştir.⁸³

Selçuklular'ın en parlak zamanı Alparslan (1063-1072) ve onun oğlu Melikşah (1072-1092) zamanlarında olmuştur. Malazgirt'in fethiyle Anadolu'nun kapıları Müslüman Türklere açılmış ve Türkler Anadolu topraklarına yerleşmeye başlamışlardır. Ülke sınırları ise doğuda Kaşgar'dan başlayarak Kudüs'e, İstanbul'dan Hazar Denizine kadar uzanmıştır. Selçuklular ilim, sanat ve kurdukları teşkilatlanma sitemiyle İslâm Medeniyeti'ne katkı sunmuşlardır. Farklı şehirlerde medreseler yaptırılmış, âlimlere saygı gösterilmiş, ilim ve kültürlerin gelişmesine imkân sağlamışlardır. Sultan Melikşah'ın vefatından sonra başlayan taht kavgası ve diğer iç mücadeleler devleti iyice zayıflatmıştır. 1157 senesinde Sultan Sencer'in ölümüyle Selçuklu Devleti tarih sahnesinden silinmeye başlamıştır.⁸⁴

2.3.5 Hârizmşahlar (1097-1231).

Türkistan bölgesinde Selçukluların gücünün zayıflamasından sonra Müslüman Hârizmşahlar ve gayrimüslim Karahitaylar olmak üzere iki devlet ortaya çıkmıştır. Söz konusu olan Hârizmşahlar 1097-1231 yılları arasında Hârizm ve İran topraklarında hükümdar olan Türk-İslâm hânedanıdır. İslâm'dan önceki dönemlerde Hârizm bölgesine hâkim olan vali, emir ya da

⁸⁰ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 85.

⁸¹ Faruk Sümer, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36 :365.

⁸² Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 71.

⁸³ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 112.

⁸⁴ Sümer, "Selçuklular", 36: 370.

hükümdarlar “Hârizmşah” (Harzemşah) unvanını kullanıyordu. Hârizmşahların ilk atası Anuş Tegin Selçuklular tarafından esir alınmış, zaman içerisinde gösterdiği askeri kabiliyetler sayesinde Selçuklu Sarayı’nda önemli görevlere getirilmiştir. Sonra da Hârizm’in gelirini toplamakla görevlendirilmişti. Selçuklular döneminde Hârizm bölgesini yöneten İkinci (İlkinci) b. Koçkar isimli valinin vefatından sonra Anuş Tegin’in oğlu Kutbettin Muhammed’in Hârizm valisi tayin edilmesiyle Hârizmşahlar Devleti’nin temeli atılmıştı.⁸⁵

Hârizm ülkesinin en parlak dönemi Alaettin Tekiş (1172-1200) döneminde yaşanmıştır. Tekiş aynı zamanda “Sultan” unvanını kullanan ilk Hârizmşah hükümdarıdır. Tekiş’in vefatından sonra yerine oğlu Aleaddin Muhammed (1200-1220) tahta geçmiş ve İran’ın büyük bir kısmını, Buhara ve Semerkand’ı ele geçirmiştir. Orta çağ Türk-İslâm Devletleri arasında Hârizmşahlar Devleti önemli bir yere sahip olmuştur. Bu dönemde pek çok ilmî faaliyetler gerçekleştirilmiştir. İlmî çalışmaların yapıldığı kurumlar arasında cami ve mescidler, medreseler, kütüphaneler, hastahaneler ve âlimlerin evleri yer almıştır. Bu mekânlarda çok sayıda talebeler yetiştirilmiş, eserler yazılmış ve diğer ilmî faaliyetler gerçekleştirilmiştir.⁸⁶

⁸⁵ Aydın Taneri, “Hârizmşahlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 228.

⁸⁶ Gülseren Ceceli Dursun, *Harizmşahlar Devleti’nde İlmî Hayat*, (Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2015), 5.

İKİNCİ BÖLÜM

MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİNDE BENİMSENEN İSLÂM EKOLLERİ

1. İSLÂM MEZHEPLERİ

Klasik İslâm Mezheplerinin doğuş ve gelişme zamanı Hz. Muhammed (s.a.v.) vefat ettiğinden X. asra kadar geçen zaman arasında olmuştur. Bu dönemler İslâm'ı doğru anlama, yorumlama sırasında meydana gelen siyasi, itikadi ve fıkhi mezheplerin ve bununla birlikte tarihi, siyasi ve sosyal olaylar sebebiyle çeşitli kelâm ve fıkıh ekollerinin ortaya çıktığı dönem olmuştur. İslâm düşüncesinin gelişmesinde önemli rolü olan bu ekoller İslâm mezhepleri diye anılmıştır.

Konumuz olan Mâverâünnahir bölgesinde benimsenen İslâm ekolleri -araştırmamıza göre- Hanefî-Mâtürîdîlik, Mu'tezile, Eş'arilik, Kerrâmiyye ve bölgeyi etkileyen bazı Sufi tarikatlar'dır. Aşağıdaki bölümde bu ekoller hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

1.1. Ehl-i Sünnet

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra Hulefâ-yi Râşidîn döneminde İslâm coğrafyası kısa bir süre içinde oldukça genişlenmiştir. Aynı zamanda farklı din, kültür ve medeniyetlerle de karşılaşmıştır. Hint, İran Dinleri ile Yunan felsefesi ve kültürüne ait temel eserler tercüme edilmeye başlamıştır. Netice olarak, İslâm'ı anlamada felsefî, kelâmî, batınî ve zahirî vb. birçok yeni fikirler ortaya çıkmıştır. Müslüman âlimler, o çeşitli din ve düşünce mensuplarına aynı zamanda inkârcı akımlara karşı İslâm'ı anlatmaya ve savunmaya çalışmışlardır.⁸⁷

Tüm bu iç-dış etkenler ve İslâm toplumu arasında meydana gelen ihtilaflar kendi içlerinde birçok itikadî ve fikhî mezheplerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu mezheplerin bazıları İslâm'ın ana çizgisinden uzaklaşmıştır. Bu gruplar "Ehl-i Bid'at" fırkaları olarak isimlendirilmiştir.⁸⁸ Allah Resulü'ne gelen ilmi mirasa aykırı düşen birtakım fırkalar ve onların savunduğu fikirlere karşı cevap verilmesi ve onlarla mücadele edilmesi zarureti doğmuştur. Bunun neticesinde Ehl-i Sünnet'in itikadî ve fıkhi mezhepleri kurulmuştur. Bu hakkı temsil eden gruplar "Ehl-i Sünnet" ismiyle anılmaya başlamıştır.⁸⁹

Ehl-i Sünnet'in mensuplarına "sağlam ve doğru inancı benimseyenler" manasında "Sünnî" ismi verilmiştir. M. Watt: "sünnî teriminin ilk olarak X. yüzyılda ortaya çıktığını" bildirmişse de tâbiünden olan Saîd b. Cübeyr'e (ö.713) göre: "Sünnî" kelimesi VIII. yüzyılın başlarında ortaya çıktığı söylemiştir. Dârimî ise Ehl-i Sünnet tabirini ilk defa Hasan-ı Basrî'nin kullandığını

⁸⁷ Önal, "Mâtürîdî Düşüncesinin Teşekkülünde Sosyo-Jeo-Politik Bağlam: Mâverâünnahir (Semerkand ve Buhara) Üzerine Analizler", 40.

⁸⁸ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 219-225.

⁸⁹ Kasadar, Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat'in doğuşu.

belirtmiştir. Bazı kaynaklarda, Ehl-i sünnet IX. yüzyılda itikadî bir mezhep olarak meydana geldiği anlatılmıştır.⁹⁰ Ehl-i Sünnet tabiri ilk nesil öğrencileri vefat ettikten sonraki dönemlerden itibaren bu isimle belirginleşmeye ve mezhep olarak anılmaya başlamıştır.

1.1.1. Hanefî-Mâtürîdîlik

Hiz. Ömer'in emri ile kurulan Kûfe şehri çok çeşitli milletler ve farklı Arap kabilelerinin yerleştiği bir yer olmuştur. Bu kültürel zenginlik şehrin zamanla siyaset, ticaret ve ilim merkezi haline gelmesini etkilemiştir. Bununla birlikte Hiz. Ömer, sahabenin önde gelenlerinden olan Abdullah b. Mes'ud'u buraya kadı ve öğretmen olarak tayin etmiştir. Bu tayin şehrin ilmi zihniyetinin artmasına vesile olmuştur. Daha sonra Hiz. Ali'nin Kûfe'yi merkezi otorite yapması, şehir nüfusunun hızla artmasına ve Hiz. Ali'nin düşünce tarzının da bu bölgeye yansımaya imkân sağlamıştır. Böylece Kûfeliler ilmi, Hiz. Ali ve Abdullah b. Mes'ud'dan almışlardır.⁹¹

Raşid halifelerden sonra iktidara geçen Emevî yönetimi döneminde Arap-Mevâlî ayrımı toplum içerisinde görev dağılımında bazı adaletsizliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum, idarî işlerden ve siyasi alandan görev alma imkanını bulamayan mevâlînin, ilmi ve ticari alanlarda güçlenmesini sağlamıştır.⁹²

Böylece kendilerini İslâmî ilimler alanında yetiştiren mevâlî âlimler, evlerinde veya mescitlerde halkalar şeklinde gruplar oluşturarak ders öğretmeye başlamışlardır. Buralardan âlimlerin yetişmesinde Kûfe'ye muallim olarak tayin edilen Abdullah b. Mes'ud'un rolü büyük olmuştur. İbn Mes'ud'dan sonra öğrencileri Yemenli Alkame (ö.682) ve Esved en-Nehaî derslere devam etmişlerdir. Alkame'den sonra diğer bir Yemenli İbrahim en-Nehaî (ö.714) ve İranlı Hammâd b. Ebû Süleyman (ö.737) hocalık yapmıştır. Böylece Kûfe okulu, bütün İslâm dünyasında saygın bir şöhrete kavuşmuştur. Daha sonraları bu mektebin başına Hammâd'ın talebesi olup Mevâlîden olan Ebû Hanîfe lakaplı Nu'mân b. Sâbit geçmiştir.⁹³

Ebû Hanîfe, akademik bir anlayış içerisinde yaklaşık kırk kişilik grup oluşturarak talebe yetiştirmiş ve müçtehit düzeyinde eğitimli insanları topluma kazandırmıştır. Bu ders halkasında yetişen öğrencilerinden birçoğu Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd döneminden itibaren kadılık görevine atanmış ve Abbâsîlerin hâkimiyet kurdukları topraklarda söz sahibi olmuşlardır. Talebelerinin elde ettiği bu başarı nedeniyle Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin geniş bir alana yayılmasını ve büyük halk kitlelerine ulaşmasına imkan sağlamıştır. Hatta Ebû Hanîfe'nin önde

⁹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 525.

⁹¹ Çağfer Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik" - Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci", *Usul dergisi*, 6/2 (2006): 57-100.

⁹² Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, (Ankara: DİB Yayınları 2016) 184.

⁹³ Neşet Çağatay - İbrahim Agâh Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, (Ankara: AÜB, 1985) 154.

gelen öğrencilerinden olan Ebû Yûsuf, Hârûn er-Reşîd tarafından Baş Kadı (Kâdi'l-Kudât) olarak tayin edilmiştir. Onun önemli merkezlere atadığı kadılar Hanefiliğin ülkede hızla etkinleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Bu dönemlerde Irak özellikle Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde Hanefiliğin hızla yayıldığı görülmüştür.⁹⁴

Mâverâünnehir bölgesi Hindistan, İran ve Çin medeniyetlerinin kesiştiği bir noktada bulunduğu için dolayı bölgede farklı kültür ve medeniyetlerin buluştuğunu, Müslümanların fethinden sonra irili ufaklı birçok farklı İslâm Mezheplerinin ortaya çıktığını daha önce belirtmiştik. Aynı zamanda bu bölge, merkezi otorite ile siyasi ve fikri anlaşmazlığa düşmüş kişiler için bir sığınak yeri olmuştur. Örneğin, Emevîlerin Irak valisi Haccâc'ın bir takım önde gelen ilim adamlarını öldürmesi ve diğerlerine de baskı uygulamasından kaçan âlimlerin bir kısmı Horasan ve Mâverâünnehir topraklarına gitmiştir. Abbâsî halifesi Me'mûn'un başlattığı Mu'tezilî inanç esaslarının kabul ettirilmesini amaçlayan "Mihne" uygulaması sonucunda Hanefî, Kerrâmî mezhebinin birçok takipçileriyle Mürciî olarak isimlendirilen gruplar merkezin otoritesinden uzaklaşarak bu bölgelere yerleşmişlerdir.⁹⁵

Hanefilik ise Sâ mânîlerin desteği ile Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinde güçlenmiştir. Sâ mânîler'in ilk önce Semerkand şehrinin sonra da Buhara şehrinin merkezi otorite yapması Mâverâünnehir'in önemini arttırmıştır. Böylece Semerkand ve Buhara şehirleri Sâ mânîler döneminde Hanefiliğin eğitim merkezleri olmuştur. Bundan sonra Hârezm ve Cürcân şehirlerinde Hanefî medreseleri açılmıştır. Bu medreseler Irak ve Batı İran'daki medreselerden farklı bir gelenek geliştirmiştir. Bazı Batılı araştırmacılar bu geleneğe "Doğu Hanefî Geleneği" ismini vermişlerdir. Bu bölgedeki gelişmelere ve Hanefîlerin fikhî görüşlerinde olan farklılıklara "Belh Meşayihî", "Buhara Meşayihî", "Semerkand Meşayihî" ve "Fergana Meşayihî" gibi farklı isimler üzerinden dikkat çekilmiştir. Semerkand'da Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Ebû Nasr el-Iyâzî, Hâkim es-Semerkandî gibi Türk âlimleri Hanefîliği desteklemiş ve yazdıkları eserlerle onun yaygınlaşmasına önemli katkılar sağlamışlardır. Onların görüşleri, fıkıh kaynaklarında "Semerkand ulemâsı" veya "Semerkand meşayihî" olarak kaydedilmiştir.⁹⁶

Sâ mânî Devleti'nin yıkılışıyla Mâverâünnehir ve Horasan arasındaki siyasi birlik bölünmüştür. Horasan'a Büveyhîler, Mâverâünnehir'e ise Karahanlılar hâkim olmuştur. Fakat bu siyasi değişimle Hanefilik zayıflamamıştır. Karahanlılar ve Selçuklular dönemlerinde Hanefî-Mâtürîdîliğin teşekkülü ile yeni bir boyut kazanmıştır. Bunun neticesinde bu iki mezhep birisi

⁹⁴ Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik", 59.

⁹⁵ Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik", 61.

⁹⁶ Sönmez Kutlu, *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar* (Hanefîlik-Maturidilik-Yesevîlik), (İstanbul: Ötüken Yayınları 2017) 16.

fıkıhta diğeri itikatta Türklerin milli mezhebi haline gelmiş ve Harzemşahlar zamanında ise devletin resmi mezhebi haline yükselmiştir.⁹⁷

İmam Ebû Hanîfe'den sonra Ehl-i Re'y'in önemli temsilcilerinden birisi olan İmam Ebû Mansûr Muhammed b. Muhamed b. Mansûr el-Mâtürîdî'dir (333/944). Semerkand şehrinde yaşamış ve oradaki Ebû Hanîfe'nin itikadî ve fikhî görüşlerinin öğretildiği "Dârü'l-Cüzcâniyye" medresesinde ilim tahsilinde bulunmuştur. Kısa sürede Hanefilik üzerinde uzmanlaşan İmam Mâtürîdî, Ebû Hanîfe'nin özellikle itikadi görüşlerini sistemleştirmiş ve bu konuda ortaya çıkan meseleleri akıl ve nakle önem vererek çözmeye gayret etmiştir. İmam Mâtürîdî'den sonra gelen âlimler fıkıhta Ebû Hanife'nin, itikatta ise İmam Mâtürîdî'nin görüşlerini öne çıkartarak Hanefiliği ve Mâtürîdîliği birlikte yaymaya çalışmışlardır.⁹⁸

Kaynaklarda, İmam Mâtürîdî'nin itikadî görüşlerinin Ebû Hanîfe'nin görüşlerine dayandığı belirtilmiştir. Örneğin: her ikisinin de ayet ve hâdisi yorumlarken akla önem vermeleri, akıl ve nakli kullanmada aynı metodu izlemeleri bilinmektedir.⁹⁹ Bununla birlikte, İmam Mâtürîdî'nin Hanefî temelli eğitim aldığı, hoca silsilesinin de Ebû Hanîfe'ye dayandığı kaydedilmiştir.¹⁰⁰

Önde gelen Mâtürîdî âlimlerinden Ebû'l-Muîn en-Nesefî'ye göre: "Horasan ve Mâverâünnehir halkı Hanefiliği, İmam-ı Azam'ın önde gelen öğrencisi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (189/804), onun öğrencisi Ebû Süleymân el-Cüzcânî (200/816), onun arkadaşı Şeyh Ebû Bekir Ahmed b. İshâk Sabih el-Cüzcânî (220/836 civarı), Ebû Bekir el-Cüzcânî (250/864), Ebû Nasr Ahmed b. Abbâs el-İyâzî el-Ensârî (275/888 civarı) ve İmam Mâtürîdî (333/944) kanalıyla öğrenmiştir". Ona göre bu âlimler, ilk dönemlerden itibaren Mâverâünnehir'in tamamında ve Horasan'ın Merv ve Belh gibi şehirlerinde Hanefiliği yaymak için çalışmışlardır.¹⁰¹

Bununla birlikte Hanefî âlimler, kendi talebelerine sadece İmam Mâtürîdî'nin eserlerini okutmakla kalmamışlardır. Aynı zamanda Mâtürîdî'nin görüşleri üzerinde eserler yazarak, Mâtürîdî'nin görüşlerini daha da sistemli hale getirmeye çaba sarf etmişlerdir.¹⁰² Bu sebeple Hanefiler, akâidde Mâtürîdî olarak bilinmişlerdir. Mâtürîdîlik ile Hanefilik birbirini tamamlayan itkadî ve fikhî mezhep isimleri olarak kabul edilmiştir.

⁹⁷ Kutlu, *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar (Hanefilik-Maturidilik-Yesevilik)*, 26.

⁹⁸ Ebû Hafız Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî (537/1142) *el-Kand fi Zikri Ulemâ-i Semerkand*, nşr. Nazar Muhammed Faryâbî, Riyad 1991, 143.

⁹⁹ Ahmet Ak, "Mâtürîdîliğin Hânefilik İle İlişkisi", *Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Ağustos 2010) 223.

¹⁰⁰ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009) XXII.

¹⁰¹ Ak, "Mâtürîdîliğin Hânefilik İle İlişkisi", 223.

¹⁰² Sönmez Kutlu, "Orta Asya'da İslâm Tasavvuru", *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye, Cilt II: Türk'ün Tanrısı'ndan, Tanrı'nın Türk'üne İnceleme Araştırma Dizisi* (Ankara-Kazakistan, 2012), ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı (Ankara: Tasarım Yayıncılık, 2012), 737-772.

Kitâbü't-Tevhîd ve Kitâbü't-Te'vîlât gibi önemli eserler yazan ve pek çok talebe yetiştiren İmam Mâtürîdî, vefatından sonra da Hanefî âlimler arasında büyük itibar görmüştür. Onun eserleri ve görüşleri Semerkand şehri merkez olmak üzere Hanefî âlimleri tarafından nesilden nesile aktarılmıştır. İmam Mâtürîdî, Hanefî âlimleri tarafından zamanla Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın ileri gelen bir imamı, fikirleri ise "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat"ın görüşleri olarak kabul edilmiştir.¹⁰³

Selçuklular döneminde ise Hanefî âlimleri imam Mâtürîdî'nin görüşlerini öğretmek için değerli eserler yazmışlardır. Aynı zamanda çok sayıda talebe yetiştirerek Hanefî-Mâtürîdîliği Ehl-i Sünnet adıyla yaygınlaştırmaya çalışmışlardır. Böylece Mâverâünnehir bölgesinde Hanefî-Mâtürîdîlik eğitim-öğretim alanlarında, yargıda ve saray çevresinde hâkim olmuştur. Bütün bu değerlendirmelerden sonra, Mâtürîdîlik ile Hanefîlik birisi itikatta, diğeri de fikhta olarak bir-birini tamamlayan iki mezhep konumuna gelmiştir.

1.1.2. Eş'âriyye

Ehl-i sünnet kelâmının meşhur kollarından birisi de Eş'arîliktir. Mezhebin kurucusu Basralı Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'dir (936). Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerini benimseyen topluma, onun kabilesine mensubiyetini belirten "Eş'arî" ifadesi aynı zamanda onun düşüncelerini içine alan mezhebin (Eş'arîlik) adı olmuştur.¹⁰⁴ Mâverâünnehir Bölgesinde Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye, Mısır topraklarında Ebû Ca'fer et-Tahâvî'ye paralel olarak zuhur eden Eş'arîliği itikâdi mezhep olarak kabul edenler fıkhîta Şâfiî, Mâlikî ve az sayıda da Hanbelî'dirler.¹⁰⁵

Daha küçük yaşında babasını kaybeden İmam Eş'arî'nin annesi Basra Mu'tezilisi olan Ebû Ali el-Cübbât ile evlenmiştir. Üvey babasının himayesinde yetişen ve ondan kelâm ilmini öğrenen Ebü'l-Hasan el-Eş'arî 40 yaşına kadar Mu'tezile'yi benimsemiştir. 40 yaşından sonra, rüyasında Hz. Peygamber'in mânêvi tenbîhi ile, diğeri bir görüşe göre ise hocası Ebû Ali el-Cübbât ile "Üç kardeş" meselesi üzerinde tartışarak Mu'tezile'den ayrılmıştır.¹⁰⁶

Eş'arî mezhebi ilk olarak 990 yılları civarında Irak bölgesinde hâkim duruma, daha sonra İran'da Selçuklu Türkleri'nin resmi mezhebi haline gelmiştir. Selâhaddîn Eyyübî zamanında Mısır Şiîliği ilgâ edilerek, Eş'arîlik resmi mezhep olarak ilan edilmiştir. Ancak Mu'tezilî görüşleri benimseyen Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in (ö.1063) vezîri Amidü'l-Mülk el-Kündürî (ö. 1063) tarafından Eş'arîlere karşı bir tutum takınması, onları kötülemek üzere hutbeler verdirmesi, Eş'arî âlimlerinin ceza ve işkencelere maruz bırakılması gibi hareketler neticesinde ilmî faaliyetleri iyice zayıflamıştır. 1063 yılında ise Sultan Alp Arslan'ın (ö.1072) tahta geçmesi ve Amîdü'l Mülk'ün

¹⁰³ Yavuz, "Ehl-i Sünnet", 165.

¹⁰⁴ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 267.

¹⁰⁵ Sami Demirci, *Hicri V-VI. Yüzyıllarda Mâverâünnehir'de Yaşamış Mâturidi Âlimlerin Mâturidilik İçindeki Yeri ve Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2012), 13.

¹⁰⁶ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 268.

öldürülmesi ile bu işkence hareketlerine son verilmişti. Öte taraftan, Alp Arslan'ın veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eş'arî olması ve Eş'arî âlimlere büyük değer vermesi, Bağdat, Nişabur, Belh, Herat, Isfahan, Basra, Musul ve Merv gibi birçok şehirlerde Nizâmiyye medreselerini kurması,¹⁰⁷ Sünnî ve Eş'arî kelâmının gelişip kuvvetlenmesine önemli katkılar sağlamıştır. Sonra Eş'ariyye mezhebi hızla yayılarak Selçuklu Devletinin resmi mezhebi haline gelmiştir.¹⁰⁸

Bu medreselerde eğitim gören talebeler, âlim olarak ülkenin her yerine gönderilmiş ve bu âlimler gittikleri yerlerde amelde Şafîliği, itikatta ise Eş'arîliği yaymışlardır. XI. ve XII. yüzyıllarda Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî (ö.1078), İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö.1085), İmam Gazâlî (ö.1111) ve Fahreddin er-Râzî (ö.1209) vb. Şafî-Eş'arî âlimler yetişmiştir. Bu yetişmiş öğrencilerde Nizâmülmülk'ün siyasi desteğiyle bir yandan pekçok talebe okutmaya, diğer taraftan eserler yazarak Şafî-Eş'arîliği yaymaya çalışmışlardır.¹⁰⁹

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş devrini incelediğimizde Horasan ve Mâverâünnehir Bölgelerinde iki fikhî ekolün öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi Hanefîlik olmuşsa diğeride Şafîlik olmuştur. Şafîliğin ana yayılma merkezi Mısır bölgesi olmasına rağmen, Ebu'l-Kasım el Enmâtî (ö. 901) ve onun öğrencisi İbn Süreyc (ö.918)'in faaliyetleri neticesinde Bağdat topraklarında da tanınmaya başlamıştır. Bundan sonra, Ebu İshak Mervezî (ö.951)'nin eğitim faaliyetleri ile Horasan bölgelerinde yaygınlaşmayı başarmıştır. Özellikle el İsferâyînî (ö.1016) ve el-Mervezî'nin (ö.1026) faaliyetleriyle daha sistemli bir hal almıştır. Tuğrul Bey döneminde ise Horasan ve Irak bölgelerinde Şafî taraftarları bulunmuşlardır.¹¹⁰ Eş'arîliğin hızlı gelişmesine katkıda bulunan önemli hususlardan biri de Şafîlik ve Mâlikîlik gibi fikhî mezheplerin desteğini kazanması, hatta onlarla bütünleşmesidir. Netice olarak Horasan ve Mâverâünnehir topraklarında Hanefîlikten sonra geniş nüfusa sahip olan Şafî-Eş'arîlik olmuştur.¹¹¹

Her ne kadar Mâverâünnehir bölgesi Şafî-Eş'arîlikten etkilenmiş olsa bile Hanefî-Mâtürîdîliği yakalayamamıştır. Çünkü bu dönemlerde Hanefî-Mâtürîdîlik Türklerin adeta milli bir mezhebi haline gelmiştir.

¹⁰⁷ Çağatay - Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 197.

¹⁰⁸ Hikmet Yağlı Mavil, "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (2012), 78.

¹⁰⁹ Abdullah Ömer Yavuz, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları", *Bilimname: Düşünce Platformu* 34/2 (2017): 515.

¹¹⁰ Yavuz, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları", 514.

¹¹¹ Recep Köklü, *Fıkhi Mezheplerin Etkisi Bağlamında Eş'arîlik – Ehl-i Hadis İlişkisi*, *V Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu Bildirileri (Kastamonu 03-03 Mayıs 2018)*, ed. Mustafa Aykaç (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018), 658-667.

1.2. Mu'tezile

Mu'tezile, VIII. yüzyılda zuhur eden, itikadî meselelerin yorumunda akıl ve iradeye öncelik veren, bir mezheptir.¹¹² Basra'da meşhur kelâmcı Vâsıl b. Atâ (v. 131/748) tarafından kurulmuştur. Sözlükte –“ayırarak, uzaklaştırmak” anlamında “azl” kökünden gelerek, “uzaklaşan, ayrılıp bir köşeye çekilen” manalarını taşımaktadır.¹¹³ Terim olarak, Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ile hocası Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) arasındaki “Büyük günah işleyen bir Müslümanın konumu” hakkında farklı bir yorum yaparak, hocasından ayrılan, onun ders halkasından uzaklaşan manasında ortaya çıktığı söylenmiştir. Ebü'l-Kâsım el-Belhî'nin kaydına göre: “Mu'tezile – büyük günah işleyen kimseyi kâfir veya mümin değil, fâsık sayması sebebiyle bu adla isimlendirilmiştir”. Yani kuruluşun asıl nedeni olarak, büyük günah işleyenlerin durumu hakkında “el-menzile beyne'l – menzileteyn” görüşünü ileri sürmüştür.¹¹⁴

Bununla birlikte Mu'tezilenin zuhur etmesine mürtekeb-i kebîre, Allah'ın sıfatları, iradî fiiller, Kuran'ın mahlûk oluşu vb. gibi olaylar te'sir etmiştir. Müslümanlar arasındaki siyasî ya da fikrî tartışmaların bazı sebepleri bunlar olduğu söylenilmektedir. Bir diğer taraftan ise İran dinleri, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Yunan felsefesi düşüncesindeki: “Varlığın mahiyeti, cevher, araz, hareket, sükûn” vb. konulardaki dış etkenleri cevaplama, dönüştürme, yeniden inşa etme ve reddetme tarzında ortaya çıktığı söylenilmiştir. Mu'tezile kelâmcıları İslâm dininin temel ilkelerini “usûl-i hamse” başlığı altında ele almışlardır.¹¹⁵

Mu'tezile mezhebi, Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık Billah zamanlarında siyasetin güçlü bir konumuna yükselmiştir. Bu dönemlerde sarayda, siyasi arenada, ilim ve meclis halkalarında önemli bir yeri bulunmuş ve kendilerini devletin resmi ideolojisi olarak kabul ettirebilmişlerdir. Onlardan sonra iktidara gelen Halife Mutevekkil ise, Mu'tezile'yi destekleme siyasetine son vermiştir. Bununla birlikte İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den ayrılarak Şîa'ya katılması, Mâtürîdîlik ve Eş'arî'liğin “Sünnî kelâm” ekollerini savunarak ortaya çıkması Mu'tezile'nin yayılmasını engelleyen sebeplerden olmuştur.¹¹⁶ Mutevekkil döneminden sonra Adudüddavle'nin döneminde yeni bir canlılık kazanan Mu'tezilîler önemli mevkilere getirilmiştir. Fakat Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh döneminde tekrardan çözülmüşlerdir. Gazneli Mahmud'un 1029 yılında Rey'i alması ve Büveyhî Hükümdarı Mecdüddavle'yi bertaraf etmesi Mu'tezilîler'in Horasan bölgesine göç etmesine neden olmuştur. Şükrü Özen'in araştırmasına göre, Mâverâünnehir'de

¹¹² Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 196.

¹¹³ İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 391.

¹¹⁴ Ali-Zâde, “Mutaziliti (Mu'tezile)”, 505.

¹¹⁵ Çelebi, “Mu'tezile”, 391.

¹¹⁶ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 201.

Mu'tezile taraftarlarının pek fazla olmadığı bilinmektedir.¹¹⁷ Fakat XI. ve XII. yüzyıllarda Mâverâünnehir'e yakın Selçukluların hâkim olduğu diğer bölgelerde, Müfessir Ebû Yusuf el-Kazvinî, Nişâbur ve Rey kadılığı yapan Muhammed b. Abdullah en-Nâsihî, Ali b. Hasan es-Sandalî, Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ömer Ebu'l-Kâsım ez-Zemahşerî gibi önemli Hanefî-Mu'tezili âlimler yetişmiştir. Bununla birlikte Mu'tezili âlimlerin görüşleri dönemin Mâtürîdî âlimleri tarafından eleştirilmiştir.¹¹⁸

1037 yılında ise Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in Rey'i ele geçirmesi, 1055 ve 1058 yıllarında Bağdat'a giderek halifeyi ziyaret etmesi, Abbâsîler nezdinde Selçuklular'ın itibarının artmasına ve Mu'tezile'nin yeniden canlanmasına sebep olmuştur. Çünkü Tuğrul Bey'in veziri olan Küdürî'nin Mu'tezili olması Mu'tezililer'i önemli mevkilere getirmesine neden olmuştur. O, Eş'arîler'i Bid'atçı olarak nitelendirerek Selçuklu sınırlarının dışına atmıştır. 1064 yılında ise Küdürî görevden alınarak hapse atılması ve bir yıl sonra öldürülmesiyle Mu'tezililerin devletten aldığı siyasi destek sona ermiştir.¹¹⁹

Cüveynî ve Gazzâlî gibi otoritelerin yönelttiği tenkitler sonucu Bağdat ve civarında tutunamayan Mu'tezililer, Horasan ve Hârizm bölgelerine sığınmışlardır. Buralarda Mu'tezili faaliyetlerini Ebû Mudar Cerîr el-İsfahânî ve onun talebesi Cârullah ez-Zemahşerîler tarafından devam ettirilmiştir. Bu bölgelerde de kesintiye uğrayan Mu'tezili gelenek, Mutarrizî ve Abdülcebâr b. Abdullah el-Hârizmî gibi âlimlerin devam ettirme girişimlerine rağmen başarılı olamamıştır.¹²⁰

Mâverâünnehir bölgesinde ise Mu'tezile âlimi ve temsilcisi olarak aslen Mâverâünnehirli, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Kâ'bi el-Belhî el-Horasanî tanınmıştır. Zaten bu bölgede Mu'tezile âlimleri çok olmamıştır. Kureyşî'nin belirttiğine göre: "Kâ'bî, Bağdat Mu'tezilesi'nden olmakla birlikte fıkıhta Hanefî" olmuştur.¹²¹

Kâ'bi, uzun süre Bağdat'ta kalmış ve Bağdat Mu'tezilesi'nin görüşlerini paylaşmıştır ve bazen kendi görüşlerini ortaya atmıştır. Bağdat'ta uzun zaman kalmış olsa bile Horasan ve Mâverâünnehir Bölgelerinde daha çok tanınmıştır. Onun katkılarıyla Mu'tezile mezhebi Horasan Bölgesinde de ulaşma imkanını bulmuştur. Nesef'te kendi talebelerini yetiştirmiştir. Böylece Mu'tezile mezhebi hicri dördüncü asrın başlarında Horasan ve Mâverâünnehir Bölgelerinde az da

¹¹⁷ Ş. Özen, X. yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi, *İslâm Araştırmalar Dergisi*, IX, İstanbul 2003, s. 49-85.

¹¹⁸ Demirci, *Hicri V-VI. Yüzyıllarda Mâverâünnehir'de Yaşamış Mâturidî Âlimlerin Mâturidilik İçindeki Yeri ve Görüşleri*, 12.

¹¹⁹ Çelebi, "Mu'tezile", 391.

¹²⁰ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 202.

¹²¹ Ali Yıldız Musahan, "Mâverâünnehir Bölgesinde Mu'tezile-Mâtürîdî Etkileşimi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2015): 185-220.

olsa varlığını göstermiştir. Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bi çoğu kaynaklarda Bağdat Mu'tezilesi'nin son temsilcisi olarak kabul edilmiştir.¹²²

1.3. Kerrâmiyye

Kerrâmiyye – IX. yüzyılın sonlarında Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde zuhur eden itikadî bir mezheptir. Kurucusu olarak Ebû Abdullah Muhammed b. Kerrâm kabul edilir. 805 yılında Sicistan'ın merkezi olan Zerenc şehrine bağlı bir köyde dünyaya gelmiştir.¹²³

Muhammed b. Kerrâm'ın, hocalarının Mürciî olduğu, zühd hayatı yaşayan çevrelerde ortaya çıktığı, ameli konularda diğer Mürciîler gibi Ebû Hanîfe'nin fikhî görüşlerini benimseyen bir Mürciî mütekellim olduğu, onun hayatından bahseden eserlerde belirtilmiştir.¹²⁴ Başlangıçta Mürcie'nin bir alt grubu sayılarak Hanefî mezhebine bağlı olmuştur. Ancak, Sind ve Gur bölgelerindeki Kerrâmîler farklı fikhî görüşleri ortaya koymuşlardır. Sonraki dönem kaynaklarının bazılarında Kerrâmîler'in, fikhî ve itikadî bir ekol olduğu bildirilse de, diğerlerinde sadece itikadî bir mezhep olarak gösterilmiştir.¹²⁵

Kerrâmîler IX. yüzyılın sonlarında en güçlü dönemlerini yaşamışlardır. Bu dönemlerdeki faaliyetlerinin önemli merkezi Nîşâbur ve Gur'da olmuştur. Gazneli Sebük Tegin ve oğlu Mahmud tarafından desteklenince Şâfiî-Eş'arîler ve Şîîler önünde üstünlük kazanmışlardır. Bu desteğin kazanılmasında: Nîşâbur'lu olup, Kerrâmi'nin eğitimini alan, ve onun fikirlerini sistemleştiren, aynı zamanda İshâkiyye'nin kurucusu olan İshak b. Mahmeşâz'ın rolü önemli olmuştur. İbn Mahmeşâz döneminde Nîşâbur'daki Kerrâmîler'in sayısı 20.000'e ulaşmıştır.¹²⁶ Ayrıca Irak, Suriye, Hicaz ve Yemen gibi bölgelerde kendilerine oldukça fazla taraftar toplamışlar ve çok sayıda âlimler yetiştirmişlerdir. Bununla birlikte en güçlü oldukları yer Horasan ve Mâverâünnehir bölgeleri olmuş. Makdisî'nin verdiği bilgiye göre: “Fergana, Huttel, Merverrûz, Semerkand, Cürcân, Cûzcân, Biyâr ve Cibâl-i Taberistan'da birçok hankah kurmuşlardır”.¹²⁷

1095 veya 1096 yıllarında Nîşâbur ve Beyhak topraklarında Kerrâmîler ile Hanefî ve Şâfiîler arasında karışıklık ortaya çıkmıştır. Mahmeşâz soyundan gelen Kerrâmi liderinin öldürülmesi ve medreselerinin kapatılmasıyla Kerrâmîlerin buradaki faaliyetleri sona ermiştir. Netice olarak Kerrâmiyye'nin Horasan ve Mâverâünnehir Bölgelerinde IX. yüzyılın sonlarından XIII. yüzyılın başlarına kadar varlıklarını sürdüren, Mürciî/Hanefî çevrelerinde siyasi, itikadî,

¹²² Musahan, “Mâverâünnehir Bölgesinde Mu'tezile-Mâturîdî Etkileşimi”, 194.

¹²³ Kutlu, Kerrâmiyye Mezhebi: Tarihçesi, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları, <http://www.sonmezcutlu.net/>.

¹²⁴ Kutlu, <http://www.sonmezcutlu.net/>.

¹²⁵ Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 25: 294.

¹²⁶ Çağatay - Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 145.

¹²⁷ Kutlu, “Kerrâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 294.

fikhî ve tasavvufî görüşleri ile ortaya çıkan İslâm düşünce ekollerinden birisi olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, Moğol istilâsından sonra mezhep mensuplarının durumuyla ilgili olarak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹²⁸

2. TASAVVUF EKOLLERİ

Tarih kaynaklarında, İslâmiyet'in Mâverâünnehir topraklarında kalıcı olarak yayılmasında Abbâsî Hilafeti'nin Mâverâünnehir'deki fetih ve ticari hareketlerinin yanında ilmî faaliyetlerin de rolünün büyük olduğu belirtilmiştir. Tasavvuf ve ilim ehli olan dervişler ticaret kervanlarıyla beraber Merv, Nişâbur, Buhara ve Semerkand medreselerine kadar yetişmiş ve göçebeler arasında İslâmiyet'in esaslarını yaymaya ve Türk milletlerinin İslâm'ı kabul etmelerini kolaylaştırmaya çalışmışlardır.¹²⁹

Bölgenin İslâmlaşmasında önemli görevler üstlenen zâhidler arasında Horasan Melâmetîliğinin¹³⁰ önde gelenleri olan: İbrahim Edhem (ö.777), Abdullah b. Mubarak (ö.797), Fudayl b. Iyaz (ö.803), Şakik el-Belhî (ö.808) vb. ilk tasavvuf ehilleri olarak sayılmaktadır. Bu tasavvuf ehillerini IX. Yüzyıllardan itibaren takip eden, onların terbiyesinde yetişen ve Türklerin İslâmlaşmasında önemli rol oynayan ilk Melâmetîler ise: Baba Fergani, Ebû'l-Hasan Buşencî (ö.959), Muhammed Maşuk et-Tusî, Emir Ali Abu, Lokman Serahsî ve Ebû Kâsım Gürgâni (ö.1058) gibi şeyhler olmuştur. Halkı İslâmiyet'e, Allah inancına davet etme amacıyla Hallâc-ı Mansûr (ö.922) Bağdat'tan çıkarak Horasan'a, Mâverâünnehir'e ve Çin hudutlarına kadar giderek Tibet'e kadar varmıştır.¹³¹

İslâmiyet X.-XII. yüzyıllarda Mâverâünnehir'de tamamen yerleşmiş ve bu yerleşmede tasavvufî faaliyetlerin rolü büyük olmuştur. Onlar arasında ismi tanınmış sufiler de çoktur. Aşağıda İslâm'ın Türkler arasında yayıldığı sıralarda tanınan ve yetişen bazı Mâverâünnehir'li mutasavvıflar hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

¹²⁸ Demirci, *Hicri V-VI.Yüzyıllarda Mâverâünnehir'de Yaşamış Mâturidi Âlimlerin Mâturidilik İçindeki Yeri ve Görüşleri*, 15.

¹²⁹ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976): 3.

¹³⁰ Bkz. Melâmetiyye, hicrî III. ve IV. yüzyıllarda dini daha derin, içten, samimi ve huşu içerisinde yaşama arzusunda olan zâhid ve tasavvuf ehli kimselerin, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde özellikle de Basra, Bağdat, Şam, Nişâbur şehirleri ile Hindistan'ın kuzey kesimlerinde teşekkül ettirmiş oldukları bir harekettir. Nihat Azamat, "Melâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 24.

¹³¹ Zamira Ahmedova, *Türkler Arasında İslamiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006) 30.

2.1. Yeseviyye

Türk halklarının İslâmlaşma sürecinin yeni bir dönemini başlatan Ahmed Yesevî ve onun takipçileri olmuştur. Onlar, Türkler'e İslâm'ı daha yakından tanıtan ve İslâmlaşmasını sağlayan mutasavvıflar olmuşlardır.¹³²

Ahmed Yesevî (ö.1167) Türkistan'ın Sayram kasabasında doğmuştur.¹³³ Babası Sayram'ın ünlü sûfilerinden olan Şeyh İbrahim Efendi, annesi İbrahim'in halifesi olarak bilinen Şeyh Musa kızı Ayşe Hanım olmuştur. Yedi yaşlarında önce annesi, ardından babasını kaybetmiştir. Babası sûfi olmuştur. Bu sebeple çocukluğundan itibaren tasavvufî bir çevrede yetişmiştir. Menkıbelere göre, yedi yaşlarında yetim kalınca Ahmed Yesevî manevi babası olan Hz. Hızır'dan terbiye almıştır. Diğer bir menkıbeye göre sahabeden olan Şeyh Arslan Baba'nın müridi olmuştur.¹³⁴ Ablası Gevher Şehnaz tarafından büyütülmüştür. Sonra da onunla birlikte Yesi şehrine giderek oraya yerleşmiştir.¹³⁵

İlk ilim tahsilini Yesi şehrinde aldıktan sonra, o dönemin önemli İslâm'ın ilim merkezli olan Buhara şehrine gitmiştir. Orada devrin en ileri gelen âlimi ve mutasavvıfı olan şeyh Yûsuf Hamedânî'ye tabii olarak Hanefî fikhini ve onun sûfi yoluna intisap ederek suluk adabını, zahir, batın ilimlerini öğrenmiş ve onun halifesi konumuna yükselmiştir.¹³⁶

Şeyh Ahmed Yesevî, eğitimini aldıktan sonra Türkistan'da irşada başladığı zamanlarda göçebe ve yarı göçebe olan Türk halkaları arasında sade bir dil kullanarak halkı İslâm'la aydınlatmaya, İslâmiyet'in ve İslâm Tasavvufu'nun yayılması için büyük çaba sarf etmiştir.¹³⁷ Geleneksel şiir kalıplarını kullanarak hikmetler söylemiştir. O yazdığı hikmetler bugüne kadar Orta Asya'da Devletlerinde canlı bir şekilde ezberlenerek söylenmektedir. Böylece Türkler arasında fıkıh ve itikatta olduğu gibi tasavvufta da ahlak merkezli bir din anlayışını geliştirmiştir. Bu tarikat farklı dönemlerde "Yesevilik", "Yeseviyye", Ahmed Yesevî'nin "Sultan" lakabına nisbetle "Sultâniyye", cehrî zikir yapmaları sebebiyle "Cehriyye" ve takipçilerinin çoğunun Türklerden olması sebebiyle "Silsile-i Meşâyih-i Türk" gibi farklı isimlerle anılmıştır. Özellikle

¹³² Ahmedova, *Türkler Arasında İslamiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*, 37.

¹³³ Bkz. Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 159-161. Doğum tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte kaynaklarda XI. yüzyılın sonları ile XII. yüzyılın başları olarak zikredilmiştir. Doğum yeri olarak bazı kaynaklar, Batı Türkistan'da bugünkü Çimkent şehrinin biraz doğusundaki Sayram kasabası verirken diğer bazı kaynaklar ise bugünkü Çin sınırları içinde bulunan Sayram, Doğu Türkistan'ın Aksu Sancağına bağlı ve Aksu'nun 176 km. kuzeydoğusunda Tarım Irmağının yakınında bir kasaba olarak belirtilmiştir.

¹³⁴ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 27-28.

¹³⁵ Aydın Arifoğlu Ali-Zâde, "Ahmad Yasavi (Ahmed Yesevi)", Zolotoi Fond İslamski Misli (İslam Düşüncesinin Altın Fonu) *İslamski Ansiklopedičeski slovar (İslam Ansiklopedisi sözlüğü)* (Ansar Yayınları, 2007): 330.

¹³⁶ Eraslan, "Ahmed Yesevî", 159.

¹³⁷ Necdet Tosun, "Yeseviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 488.

Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen halkları arasında “Pir-i Türkistan”, “Hoca Yesevî” veya “Ata Yesevî” ünvanlarıyla meşhur olmuştur.¹³⁸

Başlıca amaçları İslâm’la daha yeni tanışmış veya İslâm’a yeni girmiş olan Türklere İslâmiyet’in esaslarını, şeriat hükümlerinin ve Ehl-i Sünnet akidesini öğretmek olan meşhur talebe ve halifeleri arasında Mansur Ata, Said Ata, Süleyman Hâkim Ata, Sûfî Muhammed Dânişmend ve Zengi Ata gibi sufiler yer almıştır. Böylece Ahmed Yesevi’nin tasavvuf yolu, düşünceleri ve görüşleri kendisinden sonra müridleri vasıtasıyla çeşitli bölgelerde yayılmıştır.¹³⁹

2.2. Kâdiriyye

İslâm dünyasında en yaygın olan tarîkatlardan birisi de Kâdirilik olmuştur. Bu tarikatın kurucusu, Abdülkâdir-i Geylânî (1077-1166) Hazar denizinin güneybatısındaki “Gîlân” merkezine bağlı Neyf köyünde doğmuştur. Arapça’da “el-Cîlî, el-Cîlânî”, Farsça’da “Gîlî, Gîlânî”, Türkçe’de ise “Geylânî” şeklinde telaffuz edilen nisbesiyle şöhret bulan ve Gavsû’s-Samedânî, Mahbûb-i Subhânî, İmâm-ı Eimme, Gavsû’s-Sekaleyn, Bâzu’l-Eşheb, Muhyiddîn, Kutbu’r-Rabbânî, Mahbûbu’s-Subhânî, Sultânü’l-Evliyâ ve Burhânü’l-Asfiyâ gibi lakablarla tanınan Geylânî’nin künyesi Muhyiddîn Ebû Muhammed b. Ebî Salih’tir.¹⁴⁰

Babası Ebû Sâlih Mûsâ dindar kimse olmuştur. Ümmü’l-Hayr ünvanı ile tanınan annesi Emetü’l-Cebbâr Fâtıma ise dönemin meşhur sûfilerinden olan Ebû Abdullah es-Savmâî’nin kızı ve kadın velilerden olduğu bilinmektedir. Babasını dehe erken kaybeden Geylânî, annesinin yanında ve dedesi Savmâî’nin bakımında büyümüştür. Nesebi anne tarafından Hz. Hüseyin’e, baba tarafından ise Hz. Hasan’a ulaşmaktadır.¹⁴¹

On sekiz yaşına kadar Gîlân’da ilim tahsilinde bulunmuş, sonra annesinden izin alarak ilim amacıyla Bağdat’a gitmiştir. Abdülkâdir-i Geylânî’nin ilim tahsil ettiği hocaları: Ebû Saîd el-Mahzûmî, Zekeriya et-Tebrîzî, Şeyh Hammad Debbâs, Ebû’l-Vefâ, Ebû Salih’tir. İmâm Ahmed b. Hanbel’in kurucusu olduğu Hanbeliyye Mezhebinin mensubu olmuştur.¹⁴²

Bu Kâdiriyye tarikatı Irak şehrinde başlanarak neredeyse İslâm dünyasının her tarafına yayılma fırsatını bulmuştur. Abdülkâdir Geylânî dinî ilimleri Abbâsî hilâfet merkezi olan Bağdat şehrinde aldıktan sonra Ebû’l-Hayr Muhammed b. Müslim ed-Debbâs vasıtasıyla tasavvufa yönelmiştir. Geylânî, 1127 yılından başlayarak hocası Ebû Sa’d Mubârek el-Muharrimî’nin tayin

¹³⁸ Tosun, “Yeseviyye”, 487.

¹³⁹ Kutlu, *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar (Hanefilik-Maturidilik-Yesevilik)*, 19.

¹⁴⁰ Süleyman Uludağ, “Abdülkâdir Geylânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 1: 234.

¹⁴¹ Mikail Dumlu, “Kâdiriyye Tarikatı: Hâlisiyye Şubesi Mürşidlerinden”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14, (Haziran 2018): 91.

¹⁴² Nihat Azamat, “Kâdiriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 131.

ettiği medresede ders okutup, talebe yetiştirmeye başlamıştır. Aynı zamanda ribâtında vaaz ve irşadla meşgul olmuştur. Cuma ve ribâtında bulunduğu zamanlar haric bütün vaktini o medresede geçirdiği, kendisine sorulan soruları muhatabın zihninde tereddüde yer bırakmayacak şekilde fetvalar verdiği belirtilmektedir.¹⁴³ Abdülkâdir-i Geylânî'ye nisbet edilen bu tarikatın yaygınlaşmasında onun muallim, vâiz olması ve oğullarının katkıları büyük olmuştur. Örneğin, oğullarının birkaçı Fas, Mısır, Arabistan, Türkistan ve Hindistan topraklarında onun görüşlerini ve akidelerini yaymışlardır.¹⁴⁴

Hatta XII. yüzyılların sonuna doğru Arap tüccarların vasıtasıyla Volga'da olan Bulgar Krallığı, Fergana Vadisi'nde olan şehirler ve Türkistan'a kadar yetiştirilmiştir. Ancak Orta Volga bölgesinde XIII. ve XIV. yüzyıllarda Yeseviyye Tarikatı'nın içerisinde erimiş ve Orta Asya'da ise XIV. ve XV. asırlarda onun yerini Nakşibendiyye Tarikatı aldığı belirtilmiştir.¹⁴⁵

2.3. Nakşibendiyye

Nakşibendiyye – İslâm dünyasındaki bütün tarikatların yerine geçen bir tarîkattir. Kurucusu olarak Muhammed Bahaeddin Nakşibend Buhari (1318-1389) kabul edilir. Buhara'dan 7-12 kilometre Kuzeyindeki “Kasr-ı Hinduvan” (bazı kaynaklarda “Kasr-ı Arifan”) köyü'nde dünyaya gelmiş ve aynı köyde vefat etmiştir.¹⁴⁶

Bahaeddin Nakşibend çocukluğundan itibaren tasavvufi bir çevrede yaşamıştır. Babası, Hacı Muhammed Baba Semmasi'nin (ö. 1354) müridi olarak “Hacegan”¹⁴⁷ tarikatının mensuplarından olmuştur. Semmasi, Nakşibend'in eğitimini Emir Külal'e vermiştir. Böylece, Bahaeddin Nakşibend'in sohbet ve irşad şeyhi Emir Külal olmuştur. Üvey müşidi ise Abdülhalik Gücdevani (ö.1199) olmuştur. Emir Külal'den sesli (cehri) zikri öğrenmiş, sonra üveysi Gücdevani'den sessiz (hafi) zikri öğrenerek Emir Külal'den farklı bir mistik yol çizmiştir.¹⁴⁸

Nakşibendiliğin, Yeseviyye'den geldiğine ilgili görüşler ileri sürülmüştür. Çünkü Ahmed Yesevî ile Nakşibendî'nin üvey müşidi olan Abdülhalik Gücdevani Yusuf Hemedânî'nin halifesi olmuşlardır. Böylece Nakşibendî ile Yesevî Tarikatı silsile olarak Yusuf Hemedânî'de (ö.1140) birleşmektedir. Yanı sıra Nakşibendî'nin şeyhleri arasında “Yeseviyye” tarikatının mensubu olan Halil Ata da bulunmuştur. Yesevilik, Türkler arasında yaygınlaşırken Hacegan tarikatı ve onun

¹⁴³ Ali-Zâde, “Kadiriye (Kâdiriyye)”, 352.

¹⁴⁴ Kadiriyye Tarikatı Nedir? Kurucusu Kimdir? <https://www.yardimcikaynaklar.com/kadiriyye-tarikati-ve-grs-ve-kurallar/> 2013.

¹⁴⁵ Osman Türer, Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya ve Kafkaslar'da Süfi Tarikatlar, erişim: 30 Ocak 2015 <https://www.altayli.net/sovyetler-birligi-doneminde-orta-asya-ve-kafkaslarda-sufi-tarikatlar.html>.

¹⁴⁶ Ünal Yapıcı, *Cumhuriyet Döneminde Nakşibendilik ve Siyaset*, (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2019) 6.

¹⁴⁷ Bkz. Abdülhalik Gücdevani'nin tarikatına “Hacegan” tarikatı denilmiştir. “Hacegan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14: 431.

¹⁴⁸ Hakan Kaya, *XVII. yüzyılda Osmanlı Toplumunda Nakşibendilik*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011) 17.

devamı olan Nakşibendilik ise Orta Asya, Arap yarımadası, Mağrib ve aşağı Sahrâ Afrikası ve diğer İslâm dünyasının her bölgelerinde yayılma imkanı bulmuştur. Böylece Horasan'ın melâmet anlayışı ile Buhara'nın Sünni anlayışını birleştiren bir tasavvuf ekolü olarak kurulan Hâcegan Tarikatı'nın unutulmaya başlayan prensiplerini XIV. yüzyılda tekrar ortaya koyan Bahâeddin Nakşibend'in tarikatı – Nakşibendiyye ismini almıştır. Bahaeddin Nakşibend çok sayıda mürid yetiştirmiştir. Onun vefatından sonra Nakşibendî tarikatı genel olarak dört ana koldan yayıldığı belirtilmiştir. Onlar: Alâeddin Attar (ö.1400), Muhammed Parsa (ö.1420), Yakup Çerhi (ö.1448) ve Alâeddin Gücdevani'dir. Özellikle Muhammed Parsa'nın bu konuda çok büyük hizmetinin olduğu bilinmiştir.¹⁴⁹

2.4. Kübreviyye

Mâverâünnehir topraklarında yaygın olan diğer tasavvufi ekollerden birisi de Kübrevi'lidir. Kurucusu, 1145 yılında Hârezm'e bağlı olan Hîve şehrinde dünyaya gelen Necmeddîn Kübrâ'dır.¹⁵⁰ Tam adı – Ebû'l-Cennâb Necmüddîn-i Kübrâ Ahmed b. Ömer el-Hîvekî el-Hârizmî'dir. Hîve'de doğduğu için "Hîvekî" nisbesi ile de anılmıştır. Ailesi hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Ancak, babasının adının Ömer olduğu bilinmektedir. Necmeddîn Kübrâ'nın dinî eğitimine önem veren, ticaretle meşgul olan bir zat olduğu belirtilmiştir.¹⁵¹

Kaynaklarda verilen bilgiye göre onun farklı künye ve lakâbları olmuş. Bunların içinde en fazla kullanılanları ise "Ebu'l-Cennâb" ile "Tammetü'l- Kübrâ" dır. Sonra "Kübra" kelimesi lakabı haline gelmiştir. Hatta onun Kübreviyye Tarikatı'na adını veren Kübrâ lakabı, Kuran'da haşir gününü simgeleyen "et-tâmmetü'l-kübrâ" ifadesinin kısaltılmış şekli olduğu vurgulanmıştır. Bununla birlikte, üstün zekâsı ve giriştiği ilmî tartışmalarda kesinlikle galip gelmesi sebebiyle gençliğinde hocası tarafından verildiği belirtilmiştir.¹⁵²

Necmeddîn Kübrâ, gençlik çağlarındayken Nişabur, Hemedân, İsfahan, Mekke, İskenderiye, Bağdat ve Tebrîz gibi büyük ilim merkezlerini dolaşarak Ebû'l-Berekât el-Feravî, Ebû'l-Alâ el-Hemedânî, Ebû Süleyman el-Hemedânî, Ebû'l-Mekârim Lebbân, Ebû Cafer es-Saydalânî, Ebû Muhammed et-Tabbâh ve Ebû Tâhir es-Silefî gibi dönemin büyük âlimlerinden ilim tahsilinde bulunmuştur. Hemedân'dayken hâdis ilmiyle beraber tasavvufla da ilgilendiği belirtilmiştir. Böylece otuz beş yaşına kadar ilim merkezi olan şehirleri dolaşarak dini ilimleri

¹⁴⁹ Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 343.

¹⁵⁰ Süleyman Gökbulut, *Necmeddin Kübrâ ve Kübrevilik*, (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009), 101.

¹⁵¹ Hamid Algar, "Kübreviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 498.

¹⁵² Guvanch Yaylımov, *Necmedîn-Kübrâ ve Anadolu'da Kübrevilik*, (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2012), 4.

tahsil etmiştir ve bunları tamamladıktan sonra tasavvufa yönelerek Ebu'n-Necîb Sühreverdî'nin halifesi Ammâr-ı Yâsir Bitlisî'ye intisap etmiştir.¹⁵³

Yaklaşık dört yıl kadar tasavvufî terbiye gören Necmeddîn Kübrâ kendi memleketi Hârezm'e dönmüş ve bundan sonraki vefatına kadar süren otuz sekiz yıl hayatını tasavvufî terbiyeye göre müridlerine vakfetmiştir. Bu süre içinde onun irşâd halkasına katılarak terbiye gören, ilminden istifade eden, daha sonra da eserleri ve faaliyetleriyle meşhur olan birçok talebeleri vardır. Onlardan bazıları: Mecdüddîn-i Bağdâdî (ö.1210), Radıyyüddîn Ali Lala (ö. 1244), Sadeddîn-i Hammûye (ö.1252), Seyfüddîn-i Bâherzî (v.1259), Baba Kemâl-i Cendî, Cemâleddîn-i Cîlî ve Necmeddîn-i Dâye (ö.1256) vb. sayılmaktadır. Necmeddîn Kübrâ, kendi düşünceleri, eserleri, yetiştirdiği talebeler vasıtasıyla Horasan, Orta Asya, Orta Doğu, Hind'in alt kıtası ve Anadolu'da tasavvuf kültürünün yayılmasına pekçok önemli katkıda bulunmuştur.¹⁵⁴ Moğol istilasına kadar Harezmi'de irşadına devam etmiş ve 1221 senesinde Moğollarla savaşırken şehit olmuştur.¹⁵⁵

Ondan sonra onun uyguladığı adap ve usûl çerçevesinde tarikat teşekkül etmiş ve yetiştirdiği halifeleri kanalıyla yaygınlık kazanmıştır. Moğol İstilasından sonra bu tarikat Altınordu ve Çağatay Ulusu dönemlerinde Türk ve Moğol göçebe kabilelerin İslâm'ı kabul etmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Zamanla Orta Asya, İran, Bedahşan, Keşmir ve Anadolu'ya kadar yayılmıştır. XV. yüzyıldan itibaren onun yerini de Nakşibendiyye tarikatı almıştır.¹⁵⁶

¹⁵³ Yaylımov, *Necmedîn-i Kübrâ ve Anadolu'da Kübrevilik*, 7-8.

¹⁵⁴ N. Tosun, "Orta Asya'da Tasavvuf", *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye, Cilt I: Tanımadan Tanımlamaya İnceleme Araştırma Dizisi* (Ankara-Kazakistan, 2012), ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı (Ankara: Tasarım Yayıncılık, 2012), 520.

¹⁵⁵ Algar, "Kübreviyye", 499.

¹⁵⁶ Mahmud Esad Erkaya, "Kübreviyye Tarikatı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2 (2018): 828.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİNDE FAALİYET GÖSTEREN HÂNEFİ- MÂTÜRİDİ ÂLİMLER ve BOLGENİN İSLÂMLAŞMASINDA ETKİLERİ

İslâmiyet’i kısa bir süre içinde benimseyen Türk milletleri daha sonraları bilime katkıları, özellikle İslâmî ilimlere büyük hizmetleri neticesinde İslâmiyet’in bayraktarı olarak anılmışlardır. Hatta Türk Devletlerinin teşekkülünden önce Türk bilginleri yetişmeye başlamıştır. Karahanlılar döneminde ise Mâverâünnehir bölgesi Buhara ve Semerkand şehirleri başta olmak üzere ilim merkezi haline gelmiştir. Bu coğrafyalarda fıkıh, hâdis, kelâm, tefsir ve tasavvuf alanlarında birçok âlimler yetişmiştir.

Biz de bu aşağıdaki bölümde Mâverâünnehir topraklarında bulunan şehirlerde yetişen, İslâm’ın yaygınlaşmasında faaliyyet gösteren 29 Hanefî-Mâtürîdî âlimi nispet edildikleri bölgeye göre tanıtmaya çalışacağız.

1. HANEFÎ-MÂTÜRÎDÎ ÂLİMLERİN BOLGENİN İSLÂMLAŞMASINDAKİ ETKİLERİ

Hiç bir din ve bu dinlerin farklı yorumları olan hiç bir mezhep ilimsiz ve âlimsiz uzun süre varlığını devam ettiremez. Her hangi bir din veya mezhep doğuşundan günümüze kadar varlığını koruyabilmişse, bunu yetiştirdiği âlimlere borçludur. “Âlimler peygamberlerin varisleridir”¹⁵⁷ hadisi şerifi de bu yönde olduğu kanaatindeyiz. İşte bu mefhumun vakıada tahakkuku şanlı İslâm medeniyeti tarihinin her safhasını iftihâra mazhar kılmaktadır. Bizim aşağıda zikredeceğimiz âlimler de şanlı tarihin belli bir dönemdeki belli bir coğrafyasındaki söz konusu tahakkukun bir parçasıdır.

Aşağıda inceleyeceğimiz âlimlerin her birisi Mâverâünnehir Coğrafyasında İslâm’ın yayılmasında etkili olup çok sayıda ve çeşitli kategorilerde eser verdikleri görülmektedir. Bununla birlikte bölgede ve bütün İslâm dünyasında ilmi faaliyetlerin gelişmesinde önemli katkı sundukları bilinmektedir. Bununla ilgili Sönmez Kutlu: “X. asırla XIV. asır arasında yüzlerce Hanefî alim yetişti ve her birisi önemli eserler kaleme aldı. Hanefilik, Maturidiliğin teşekkülü ile yeni bir boyut kazandı. Öyle ki Maturidilik ile Hanefilik, birbirinden ayrılamayan etle tırnak gibi oldu. Bunun sonucunda bu iki mezhep, neredeyse Türk boylarının, birisi fıkıhta diğeri itikatta millî mezhebi haline geldi. Harzemşahlar döneminde de, Hanefilik devletin resmi mezhebi olma niteliğini kazandı” tespitinde bulunmuştur.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şakir ve Hamza Ahmed ez-Zeyn (Dâru’l-Hadis, Kahire, 1995/1416), 16: 71.

¹⁵⁸ Sönmez Kutlu, “Orta Asya’da İslâm Tasavvuru”, *Orta Asya’da İslam: Temsilden Fobiye, Cilt II: Türk’ün Tanrısı’ndan, Tanrı’nın Türk’üne İnceleme Araştırma Dizisi* (Ankara-Kazakistan, 2012), ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı (Ankara: Tasarım Yayıncılık, 2012), 737-772.

Mâverâünnehir topraklarına İslâm'ın girmesinden sonra bölgede cami, ribat, türbeler ve dini ilimlerin öğretildiği medreser yaptırılarak hızla gelişim göstermiştir. Bu gelişim pekçok âlimlerin yetişmesine imkan vermiştir. Bu gelişmelerden olumlu yönde etkilenen âlimler ise, İslâm'ın hızla yayılmasına büyük katkılar sağlamıştır. Medreselerde okutulan tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf vb. ilim dallarında İslâm ilimlerinin en klasik eserlerini ortaya koyan fakih, kelâmcı, mutasavvıf, muhaddis, müfessir gibi birçok İslâm âlimleri yetişmiştir. Bu ilimlerin yanında tıp, matematik, astronomi gibi pozitif ilimlerde öğretilmiştir. Kıymetli eserler yazılarak çok sayıda talebe yetiştirilmiştir.¹⁵⁹

Bu medreselerde yetişen alimler sahip oldukları ilim ve amelleriyle yerli ahaliyi hem hayran bırakmış, hem onları iki dünya saadetine kavuşturan İslâmi doğru inanç esasları ve düzgün pratik yaşantı şekilleri etrafında toplayarak, peygamberlerin varisleri olma fonksiyonunu yerine getirmişlerdir. Netice itibarıyla, bölgede gerek bireysel planda gerekse toplumsal planda yaşantısıyla ve davranışlarıyla tüm dünyaya örnek oluşturabilecek bireylerden müteşekkil bir toplum ortaya çıkmıştır. Bununla ilgili Mâverâünnehir bölgesini ziyarete gelen Makdisî: “Bu bölge, ilim ve âlimleri en çok olan bir bölgedir. İlmin ve hayrın hazinesidir. İslâm'ın muhkem dayanağı olan bir kalesidir. Bölgenin hükümdarları, hükümdarların en hayırlısı, ordusu da orduların en hayırlısı ve en seçkinidir... Burada fakihler, hükümdarlar seviyesine ulaşmıştır. Halkı da fakihlere en çok hürmet eden, ilme rağbet eden, dinleri bütün kimselerdir” demiştir.¹⁶⁰

Söz konusu âlimlerin bu güzelim gayretleri yalnız bu bölgeyle sınırlı kalmayıp, civardaki yakın ve uzak bölgelere de olumlu yönde etki yapmıştır. Örneğin: hem İslâm'a hem de toplumsal yapıya zarar veren İslâm dışı din ve akımların yanı sıra Ehl-i Bid'at mezheplerine karşı da mücadele etmişlerdir; Bölgede sünnî akidenin yayılmasına ve buradaki müslümanların ilmî ve fikrî gelişmesini sağlamada büyük katkıda bulunmuşlardır.¹⁶¹ Bu gayretler neticesinde, Mâverâünnehir coğrafyasında yetişen âlimler tarafından Hanefî-Mâtürîdî geleneği savunan önemli temel eserler yazmışlardır. Bu eserler ise, Hanefî-Mâtürîdîliğin bölgede yaşayan Müslümanların mezhebi haline gelmesinde önemli rol oynamıştır.¹⁶²

¹⁵⁹ Zekeriya Kitapçı, *Tefsir ve Hadis İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri* (Konya: Yedikubbe yayınları, 2008) 112-113.

¹⁶⁰ Münteha Maşalı, “Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkhın Coğrafyası”, *Usûl dergisi*, 25/1 (2016): 63 - 106.

¹⁶¹ Önal, “Mâtürîdî Düşüncenin Teşekkülünde Sosyo-Jeo-Politik Bağlam: Mâverâünnehir (Semerkand ve Buhara) Üzerine Analizler”, 63.

¹⁶² Önal, “Mâtürîdî Düşüncenin Teşekkülünde Sosyo-Jeo-Politik Bağlam: Mâverâünnehir (Semerkand ve Buhara) Üzerine Analizler”, 78.

2. XI. ASIR ÂLİMLERİ

2.1. Ebû Ali en-NESEFÎ (ö. 424/1033).

Hüseyn b. Hızır bin Muhammed b. Yûsuf en-Neseffî el-Buhari. Künyesi Ebû Ali olmuştur. Nisbesinden anlaşılacağı üzere Neseffidir. en-Neseffî'nin haricinde aslen Buhara'nın Feşîderc köyünden olmasından dolayı el-Feşîdeyracî nisbesi de olmuştur.¹⁶³

Hanefî mezhebi fıkıh âlimlerinin büyüklerinden olan Ebû Ali en-Neseffî'nin ilim tahsilinde bulunduğu hocalarını arasında Muhammed b. el-Fadl el-Buhari, Ebû Amr Muhammed b. Muhammed, Ebû Sa'îd b. Halîl es-Sencerî, Ebu'l-Fadl ez-Zührî, Ebu'l-Hasen Ali b. Amr, Ebû Abdillâh Muhammed el-Herevî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. İbrâhîm, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, Ebu'l-Kâsım Ca'fer b. Abdillâh er-Râzî, Ebû Ali Muhammed b. Ömer el-Mervezî vb büyük zâtlar sayılmaktadır.¹⁶⁴

Kendisinden ise, Şems-ül-Eimme Abdülazîz el-Halvânî, Ca'fer b. Muhammed en-Neseffî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, el Mustağfirî vb. meşhûr âlimler ilim tahsil etmişleridir. Bir müddet Bağdat'ta kaldıktan sonra Buhara'ya yerleşmiştir. Sonra Buhara kadısı vazifesine tayin edilmiştir. Bununla birlikte hocalık hizmetinde bulunmuştur. Fıkıh ilmine dâir *el-Fetâvâ* ve *el-Fevâid* adlı eserlerini yazmıştır. 24 Temmuz 1033 tarihinde Buharada vefat etmiştir.¹⁶⁵

2.2. Ebû Zeyd ed-DEBÛSÎ (ö. 430/1039).

Abdullah b. Ömer b. İsa ed-Debûsî. Hanefî mezhebi, fıkıh âlimlerindedir. Künyesi Ebû Zeyd'tir. Kadılık vazifesini yaptığı için "Kadı Zeyd" lakabıyla da meşhurdur. "el-Kudâtü's-Seb'a" (Yedi kadı) olarak tanınan Buhara'nın meşhur yedi kadısından biridir. Semerkand'ın Debûsiye köyünde doğmuştur. Ancak, hayatıyla ilgil fazla bilgi bulunmamaktadır.¹⁶⁶

Hanefî fakihî olan Ebû Ca'fer b. Abdullah el-Üsrûşenî'den ilim tahsilinde bulunmuştur. Bununla birlikte, Buhara ve Semerkand şehirlerinde ilmî müzâkerelerde bulunmuştur. Hilâfiyat ilminin (mukayeseli hukukun) kurucusudur. Kendisinden ise Ebû Nasr er-Rîğadmûnî ve Ali el-Mervezî vb. gibi büyük zâtlar ilim tahsilinde bulunmuştur.¹⁶⁷

Kitâbü'l-esrâr fil-usûl vel-fürûg, Kitâbü takvîmi'l edille fi usûlil-fıkh, El-Emel-ül aksâ, Te'âsün-nazar, en-Nazm fi'l-fetâvâ, Şerhu'l Câmii'l-kebîr, Tecnîsü'd Debûsî, Hizânetü'l-hüdâ adlı kıymetli eserler bırakmıştır. Ed-Debûsî 1039 yılının Mart (430/Cemâzilâhîr) ayında 63 yaşında iken Buhara'da vefat etmiştir.¹⁶⁸ (bazı kaynaklarda 432 (1041) olarak da geçmektedir)

¹⁶³ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1990), 36.

¹⁶⁴ Huzeyfe Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanife'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 19 (2012): 186.

¹⁶⁵ Abdulkâdir Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyeye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed, (Kahire: 1398), 2: 109.

¹⁶⁶ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 37.

¹⁶⁷ Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri", 186.

¹⁶⁸ Ahmet Akgündüz, "Debûsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 66.

Debûsî'nin "hilaf ilmini sistematik bir şekilde inceleyen ilk hukukçu ve Hanefî fıkıh usulünün üç kurucusundan biri olduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte kıyas, istihsan, taklid, ilham, istishâb ve tard gibi usul konularını ayrıntılı bir şekilde inceleyen ilk âlim olarak kabul edilmektedir."¹⁶⁹

2.3. Ebû'l-Abbas el-Müstağfirî en-NESEFÎ (ö. 432/1041).

Ebû'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. Mu'tezz b. Muhammed el-Müstağfirî en-Nesefî'dir. Nesefli bir aileden gelmektedir. Dedesinin dedesi Müstağfir'den olmasından dolayı Müstağfirî, Nesef'in diğer adı Nahşeb'e nisbetle Nahşebî nisbeleriyle de anılmıştır. 961 yılında Nesef'te (Nahşeb) dünyaya gelmiştir.¹⁷⁰

Hem Hanefî hâdis âlimi hem de fakih olan Ebû'l-Abbas el-Müstağfirî dedesi ve babasından başka Ebû Ali en-Nesefî, Ebû Muhammed Abdullâh b. er-Râzî, Ebû Sehl Hârûn b. Ahmed el-Esterâbâdî, hâdis hâfızı olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Guncâr, Zâhir b. Ahmed es-Serahsî, Ebû'l-Heysem Muhammed b. Mekkî el-Küşmîhenî, Ahmed b. Ali el-Bîkendî, Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî gibi âlimlerden ilim tahsilinde bulunmuştur.¹⁷¹

Kendisinden ilim tahsilinde ve rivayetlerde bulunan talebeleri arasında oğlu Ebû Zer el-Müstağfirî, Muhammed b. Abdülcebbar es-Semânî, Abdülaziz en-Nahşebî, Muhammed Ali el-Ulvî el-Bağdâdî, İsmail b. İbrahim en-Nesefî, Ebû Ali en-Nesefî, Mukrî Abdurahman el-İclî, Ebû Muhammed el-Kuahmîsanî, Muhammed Muammer en-Nesefî, İsmail b. Tahir en-Nesefî, Hannâd b. İbrahim en-Nesefî ve Ebû Said b. Ebû'l-Hayr Mîhanî, Ebû Mansûr es-Semânî, İsmâîl en-Nuhî, Ebû Muhammed el-Hasen es-Semerkindî ve Ebû Ali el-Hasen b. Abdilmelik gibi büyük zâtlar sayılmaktadır.¹⁷²

Nesef'li olmasına rağmen çeşitli bölgelerde farklı âlimlerden istifade eden Ebû'l-Abbas en-Nesefî, 20'ye yakın eser yazmış ve birçok talebe yetiştirmiştir. Ömrünü ilim ve İslâm'a hizmet etmekle geçirmiştir. "İmam", "Fakih" ve "Hafız" unvanlarıyla nitelendirilmiştir. Hâdis ilminde önemli bir yere sahip olarak kendisinden sonra gelen âlimler üzerinde etkin rol oynamıştır. Cemâziyelevvel ayının sonlarında (Şubat) 1041 tarihinde orada vefat etmiştir.

Eserleri: *Ma'rifetu's sahabê, Kitâbu'd-Da'avât, Kitâbü'l-Menâmât, Hutabü'n-Nebî Aleyhi's-Selâm, Kitâbü'l-Evâil, Şemâilü'n-Nebî, Kitâbü's-Şi'r ve's-Şu'arâ, el-Müselâât fî'l-Hâdis, Kitâbü'l-Vefâ, Kitâb fî'l-Hikme, Kitâbü'l-Eyyâm ve'l-Leyâlî, Târîhu Nesef ve Keş, Târîhu*

¹⁶⁹ Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi, Giriş ve notlarla tercüme*, trc. Ferhat Koca, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 1.

¹⁷⁰ İbrahim Hatiboğlu, "Müstağfirî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 108.

¹⁷¹ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 38.

¹⁷² Aşirbek Muminov, *Hanafîtski Mezheb v Sentralnoi Azii* (Almatı: Kazak Ansiklopedisi, 2015), 289.

Semerkand, et-Temhîd fi't-Tecvîd, ez-Ziyâdât, Delâilü'n-Nübüvve, Fedâilü'l-Kur'ân ve eş-Şemâil, Kitâbu'l-Münâsebât adlı eserleri bulunmaktadır.¹⁷³

Müstağfirî'nin meşhur bir hadisçi olduğu ve kendisinden sonra gelen âlimler yetişmesinde rolünün büyük olduğu bilinmektedir. Sadece hadis ilminde değil, aynı zamanda fıkıh, tasavvuf, tecvid, tarih ve edebiyat alanlarıyla ilgili eserleri de bulunmaktadır.¹⁷⁴

2.4. Ebû Muhammed el-HALVÂNÎ (ö. 452 /1060).

Ebû Muhammed Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed b. Nasr el-Halvânî el-Buhari'dir (ö. 452/1060). Künyesi Ebû Muhammed olmuştur. Şemsüddîn ve Şems-ül-eimme lakablarıyla tanına gelmiştir. Babası helva yapıp sattığı için daha çok Hulvânî veya Halvânî nisbesiyle anılmıştır.¹⁷⁵

Hanefî mezhebi fıkıh âlimlerinin büyüklerinden olan Şemsüleimme Halvânî'nin ilim tahsilinde bulunduğu hocaları arasında Ebû Ali en-Nesefî, Muhammed bin Sâlih, Ebû Abdullah Guncâr el-Buhari, Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed el-Enmâtî, Ebû Ali Hüseyin b. Hıdır en-Nesefî gibi âlimler sayılmaktadır.¹⁷⁶

Kendisinden ise, babası Muhammed Ali, Şemsüleimme es-Serahsî, Ebü'l-Usr el-Pezdevî, Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Ebû Bekir Muhammed b. Ali ez-Zerencerî ve oğlu Bekir b. Muhammed ez-Zerencerî, Muhammed b. Hasan en-Nesefî, Abdülazîz b. Muhammed en-Nahşebî gibi pek çok büyük zâtlar ilim tahsilinde bulunmuştur.¹⁷⁷

Eserleri: *el-Mebsût, Şerhu Edebi'l-kâdî, Şerhu'l-Câmi'l-kebîr, Şerhu'l-Hiyel li'l-Hassâf, Şerhu's-Siyeri'l-kebîr, eş-Şurût, el-Fevâid, el-Kesb, en-Nafakât ve el-Vakiât* adında eserleri bulunan Halvânî'nin vefat ettiği yer ve tarih konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Talebesi olan Abdülazîz b. Muhammed en-Nahşebî, Şâban 452'de (Eylül 1060) Keş'te öldüğünü söylemiştir. Diğer öğrencisi Semânî ise 448 (1056) veya 449 (1057) yılında vefat ettiğini ve Buhara'ya götürülerek Kelâbâz mahallesinde defnedildiğini bildirmiştir. Zehebî ise Şâban 456'da (Ağustos 1064) Buhara'da vefat ettiğini kaydetmiştir.¹⁷⁸

¹⁷³ Ahmet Yıldırım, "Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye, Cilt II: Türk'ün Tanrısı'ndan, Tanrı'nın Türk'üne İnceleme Araştırma Dizisi* (Ankara-Kazakistan, 2012), ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı (Ankara: Tasarım Yayıncılık, 2012), 647-682.

¹⁷⁴ Asilbek Abduganiev, "Mâverâünnehir Hanefî Hadis Âlimlerinden Ebü'l-Abbâs el-Müstağfirî ve Hadis İlmindeki Yeri", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, 24 (2018): 105-135.

¹⁷⁵ Kamil Şahin, "Halvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 383.

¹⁷⁶ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 39.

¹⁷⁷ Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri", 187.

¹⁷⁸ Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, thk, Şuayb el-Arnâvûd (Beyrut, 1985), 28: 177-178.

Halvânî, özellikle fıkıh alanında söz sahibi olmuştur. Kıymetli eserler yazmış ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. el-Mebsût adlı eseri günümüze kadar ulaşarak, kendisinden sonraki âlimlere köprü vazifesinde bulunmuştur.¹⁷⁹

2.5. Ebû'l-Hasen es-SUĞDÎ (ö. 461/1069).

Ebü'l-Hasen (Hüseyn) Rüknüslâm Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Suğdî. 1008 yılında Semerkand şehrinin Buhara tarafında bulunan Suğd (Soğd) bölgesinde doğmuştur.¹⁸⁰ İlim tahsilinde bulunduğu hocaları, yetiştirdiği talebeleri ve hayatıyla ilgili bilgiler bulunmamaktadır.

Sadece İbrâhim b. Selm el-Buhari'den hâdis rivayet ettiği ve Şemsüleimme el-Halvânî ile fıkıh meselelerini müzakere ettikleri bilinmektedir. *En-Nütef fi'l-fetâvâ*, *Şerhu's-Siyerî'l kebîr*, *Şerhu Edebi'l Kâdî*, *Fevâ'id* gibi eserleri vardır.¹⁸¹

2.6. Ebû Nasr el-İSBÎCÂBÎ (ö. 480/1087).

Ebü Nasr Ahmed bin Mensûr el-İsbîcâbî. Künyesi Ebû Nasr (veya Ebû Bekr). Doğduğu ve ilim öğrendiği yer olan Semerkand yakınlarında olan İsbîcâb şehrinde doğmuş ve ilim öğrenmiştir. oraya nisbetle İsbîcâbî denilmiştir. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Ebû Nasr İsbîcâbî, Mâverâünnehir ve İsbîcâb şehirlerinden zamanının kuvvetli âlimlerinden hâdis, tefsir ve Hanefî mezhebi fıkıh bilgilerini öğrenmiştir. Hanefî mezhebi fıkıh âlimi olarak, kadı makamına kadar yükselmiştir.¹⁸²

Semerkand şerhinde kadılık yaparken, tâliblere ilim öğretmekle meşgul olmuştur. Hanefî fıkının bilgilerini insanların anlayacağı şekilde açıklamaya çalışmıştır. Şerh ettiği kitapları arasında Muhammed Şeybânî'nin "*Câmi'-üs-Sagîr*" ve "*Câmi'-ül-Kebîr*" kitapları, Hakîm'üş-Şehîd Muhammed'in "*Kâfi*"sini, İmâm-ı Tahavî'nin "*Muhtasar*" adlı eserler sayılmaktadır. Ayrıca kendisine ait olan "*Fetevâ-i İsbîcâbî*" adındaki eserinde kendisinin verdiği fetvaları toplamıştır. 1087 (480) senesinde vefât etmiştir.¹⁸³

2.7. Ebû'l-Usr el-PEZDEVÎ (ö. 482/1089).

Ali b. Muhammed b. Hüseyn b. Abdülkerîm b. Mûsâ b. İsâ b. Mücâhid-en-Nesefî el-Pezdevî'dir.¹⁸⁴ Künyesi Ebû'l-Hasan olmuştur. Fahr-ül-İslâm lakabıyla tanınmıştır. Pezde (veya Bezde) şehrinde dünyaya geldiği ve orada büyüdüğü için "Pezdevî" nisbesiyle, eserlerinde zor bir

¹⁷⁹ Demirci, *Hicri V-VI. Yüzyıllarda Mâverâünnehir'de Yaşamış Mâturidi Âlimlerin Mâturidilik İçindeki Yeri ve Görüşleri*, 23.

¹⁸⁰ Selahaddin Abdüllatif en-Nahi, "Suğdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 474.

¹⁸¹ Yıldırım, "Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", 676.

¹⁸² Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 41.

¹⁸³ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 41.

¹⁸⁴ Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ'*, 19: 49.

üslûp kullanması nedeniyle “Ebû'l-Usr” künyesi ile de tanınmıştır.¹⁸⁵ el-Pezdevî'nin Hayatıyla ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. 1010 (400) yılları civarında Nesef şehrinin Buhara tarafına doğru 30 kilometre uzaklıkta olan Pezde şehrinde doğmuştur. Buhara ve Semerkand şehirlerinde kadılık yapmıştır. Şemsüleimme el-Halvânî'den Hanefî fikhını öğrenmiştir.¹⁸⁶ Kendisinden ilim tahsilinde bulunan talebeleri arasında Alâeddin es-Semerkandî, Ebû'l-Meâlî Ziyâd b. İlyâs, Anadolu (Bilâd-ı Rûm) kadısı diye tanınan Ebû Saîd Abdülmecîd b. İsmâil el-Kaysî el-Herevî gibi meşhur zâtlar sayılmaktadır.¹⁸⁷

Kenzü'l Vüsûl ilâ Mârifetil Usûl, El-Mebsût, Tefsir-ül-Kur'ân, Şerhu Câmi'ul Kebîr ve Câmi-i Sagîr, Ez-Ziyâdât, Ziyâdâtüz-Ziyâdât, Şerh-ül-Hidâye, Ginâül-Fukâhâ, Er-Risâle fî Kırâat-il Musallî, Zelletül-Kârî adlı eserleri bulunan Fahr-ül-İslâm Pezdevî 1089 (482) yılının Receb ayında vefât etmiştir. Semerkand'ın Çâkerdîze Şehitliği'ne götürülüp oraya defnedilmiştir.¹⁸⁸

Buhara ve Sermekand şehirlerinde ilmî faaliyetlerini sürdüren Fahrülislâm el-Pezdevî pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Kelâm ve tefsir ilimleri ile ilgili eserleri kaleme almıştır. Özellikle fikhî usulüne ilgili olan eseri hem ders kitabı hem de başvuru kaynağı olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır.¹⁸⁹

2.8. Ebû Bekr HÂHERZÂDE (ö. 483/1090).

Ebû Bekr b. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Buhari. Künyesi Ebû Bekr'dir. Kadı Ebû Sâbit Muhammed b. Ahmed el-Buhari'nin kız kardeşinin oğlu olmuştur. Onun için “Hâherzâde” (kız kardeşin oğlu) lakabıyla meşhur olmuştur. İlimdeki üstünlü sebebiyle zamanının Nu'mânî (İmâm-ı a'zamı) diye de anılmıştır. Doğum tarihi bilinmemektedir.¹⁹⁰

İlim tahsilinde bulunduğu hocaları arasında dayısı Ebû Sabit Muhammed bin Ahmed, babası Hüseyin b. Muhammed Ebû Fadl el-Kagîzi, Ebû Nasr Ali el-Hazîmî, Hâkim Ebû Ömer, el-Kantârî, Ebû Saîd b. Ahmed el-İsfehânî vb. gibi büyük zâtlar sayılmaktadır. Dönemindeki ler'in Meşhur Hanefî hukukçusu olmuştur.¹⁹¹

Kindisinden ise, Ebû Amr el-Bîkendî, Ebû'l-Hasan en-Nîsâbûrî ve Ömer b. Lokmân en-Nesefî gibi âlimlerin ilim tahsilinde bulunmuştur. Bununla birlikte *El-Mebsût, Şerhi muhtasâr-ı*

¹⁸⁵ Ferhat Koca – Mustafa Bedir, “Pezdevî Ebu'l Usr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 264.

¹⁸⁶ Yıldırım, “Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, 676.

¹⁸⁷ M. Boynukalın, Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (I) Usûlü'l-Pezdevî ve Hanefî Usûlündeki Yeri, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 30, 2017, s. 488-489.

¹⁸⁸ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 41.

¹⁸⁹ Aşirbek Muminov, *Nauçnoe Naslediye Hanafitskih Uçenyx Sentralnoi Azii i Kazakistana* (Astana: 2018), 98.

¹⁹⁰ Ferhat Koca, “Hâherzâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 135.

¹⁹¹ Muminov, *Hanafitski Mezheb v Sentralnoi Azii*, 121.

Kudûrî, Şerhul-Câmiî'l-kebîr, Fetevâyı Hâherzâde, el-Muhtasar, et-Tecnîs, Fetâvâ, Şerhu Edebi'l-Kâdî, Kitâbü'z-Zahîre, el-Îzâh, Şerhu Kitâbi'l-Hiyelli'l-Hassâf gibi kıymetli eserleri bulunan Ebû Bekr Hâherzâde Buhara'da uzun bir ömür geçirdikten sonra 26 temmuz 1090 (25 Cemâziyelevvel 483) tarihinde vefat etmiştir. Döneminin “Nu‘mân'ı” ünvanını alan Hâherzâde, Mâverâünnehir'in en meşhur hukukçularından biri olmuştur ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.¹⁹²

2.9. Ebû'l-Yüsr el-PEZDEVÎ (ö. 493/1100).

Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdulkerîm b. Musa b. Mücahid el-Hanefî el-Pezdevî en-Nesefîdir. Sadrü'l-İslâm, Kâdî es-Sadr lakablarıyla anılmıştır. Eserlerinin zor anlaşılması sebebiyle Ebü'l-'Usr lakabıyla anılan meşhur Hanefî âlimi Fahrül İslâm Ebü'l-'Usr el-Pezdevî'nin küçük kardeşidir. Yazdığı eserlerinin kolay bir şekilde anlaşılacağı üslup kullanmasından dolayı “Ebü'l-Yüsr” denilmiştir.¹⁹³ Nesef şehrinin yakınlarında bulunan Pesde'de 1030 yılında dünyaya gelmiştir. Bir süre Buhara'da bulunmuş sonra da Semerkand'a geçmiştir. Semerkand kâdilkudatlığına getirilmiş ve daha sonra Buhara'da hocalık yapmıştır.¹⁹⁴

İlim tahsilinde bulunduğu hocaları sırasında ağabeyi Ebü'l-Usr el-Pezdevî, Şemsüleimme el-Halvânî, Ya'kub b. en-Nisâbûrî ve İmam Ebü'l-Hattâb gibi büyük zâtlar sayılmaktadır. Kendisinden ise Necmeddin en-Nesefî, Alâeddin es-Semerkandî, Abdullah b. Muhammed el-Hulemî, kendi oğlu Ebü'l-Meâlî Ahmed ve yeğeni Hasan b. Ali gibi âlimler ilim tahsilinde bulunmuşlardır. Günümüze kadar ulaşan *Usulu'd-din ve Kitâb fîhi Ma'rifetü'l-Hüceci's-Şer'iyye* adlı iki eseri mevcut olan Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî 1100 (9 Receb 493) tarihinde Buhara'da vefat etmiştir.¹⁹⁵

Pezdevî, başta Buhara olmak üzere Mâverâünnehir topraklarında önemli bir Hanefî-Mâtürîdî âlimi olarak kabul edilmektedir. Onun kelâm ilminin tartışmalı ve anlaşılması zor olan birçok meselesini anlaşılır bir dille açıkladığı, imam Mâtürîdî'nin görüşlerini sistemli bir mezhep haline gelerek yayılmasında ve canlanmasında önemli rol oynamıştır.¹⁹⁶

¹⁹² Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 42.

¹⁹³ Muhammed Aruçi, “Pezdevî, Ebü'l Yüsr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 266.

¹⁹⁴ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 2: 594-595.

¹⁹⁵ Ebû Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, trc. Şerafeddin Gölçük (Ankara: Kayıhan Yayınevi, 1988), XII.

¹⁹⁶ Demirci, *Hicri V-VI. Yüzyıllarda Mâverâünnehir'de Yaşamış Mâtürîdî Âlimlerin Mâtürîdilik İçindeki Yeri ve Görüşleri*, 33.

3. XII. ASIR ALİMLERİ

3.1. Ebû'l-Muîn en-NESEFÎ (ö.508/1115).

Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî'dir. Künyesi bazı müelliflerce Ebû'l-Maîn şeklinde verilmiş olsa bile, doğrusu Ebû'l-Muîn'dir. 1047 (438) yılında, Nesef şehrinde doğmuştur.¹⁹⁷ Büyük dedesi Mekhûl b. el-Fadlan'a nispetle "el-Mekhûlî" diye de anılmıştır. Dönemindeki Hanefî mezhebi âlimlerinin en büyüklerinden olan Ebû'l-Muîn en-Nesefî İmam Mâtürîdî'den sonra Mâtürîdîliğin en önemli kelâmcısı olarak bilinen büyük âlimidir.¹⁹⁸

Geçmişinde büyük İslâm âlimlerinin yetiştiği bir aileye mensup olan Ebû'l-Muîn en-Nesefî, o günün ilim merkezlerinden birisi olan Semerkend şehrinde yetişmiştir. Ancak yetişme sürecinde kimlerden ders aldığına dair açık bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece, babası ve dedesinin Hanefî mezhebi âlimleri arasında olduğu ve canlı bir ilim ortamında yetiştiği, çeşitli âlimlerden ilim öğrendiği bilinmektedir. Bununla birlikte aldığı ilmi geliştirerek kendisinden sonraki nesillere aktarmış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Ancak bunların kimler olduğu da kaynaklarda geçmemektedir. Bu öğrenciler kendileri yazdıkları eserlerde ve takip ettikleri ilmî metod ile Neseffî'den ders aldıklarını göstermişlerdir. Onlar: Ömer en-Nesefî (ö.537/1068), Alaeddîn es-Semerkandî (ö.575/1180), Ebû Bekr el-Kaşşânî (ö.578/1182), Ebu'l- Yüsr Ahmed el-Pezdevî (ö.542/1147), Ebu'l-Hasan el-Belhî (ö.548/1153) ve İsmâil b. Adî et-Tâlekânî, Ahmed b. Ferah es-Suğdî şeklinde tespit edilmiştir.¹⁹⁹

Önceleri Semerkand'da sonra Buhara'da yerleşmiştir ve kelâm, fıkıh usûlü alanlarında pekçok eser yazmıştır. Ancak bunlardan çoğunluğu istila, göç vb. doğal sebeplerle günümüze kadar ulaşamamıştır. Bugünde o eserlerden sadece "*Tebssiratü'l- Edille fî Usûli'd-Din*", "*Et-Temhîd li Kavaidi't-Tevhid*", "*Bahrü'l-Kelâm fî Akaidi Ehli'l-İslâm*" adlı üç tane eseri bulunmaktadır. Diğer günümüze kadar ulaşamamış eserleri ise: "*İzâhu'l-Mehacce fî Kevni'l-Akli'l-Hucce*", "*el-İfsâd li Huda'l-İlhâd*", "*Şerhu 'l-Câmii'l-Kebîr*" vb. şeklinde sayılmaktadır. Necmeddin en-Nesefî'nin naklettiğine göre 22 Mayıs 1114 (25 Zilhicce 508) tarihinde Buhara'da vefat etmiştir.²⁰⁰

Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Mâtürîdîliğin tarihi hakkında önemli bilgiler vermiştir. Mâtürîdiyye'ye ait kelâmî görüşleri sistemleştirerek derinleştirmiştir. Mensup olduğu görüşleri

¹⁹⁷ Muminov, *Hanafitski Mezheb v Sentralnoi Azii*, 164.

¹⁹⁸ Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tevhidin Esasları*, trc. Hülya Alper, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 2016.

¹⁹⁹ Ebubekir Yalçın, *Ebû'l-Muîn en-Nesefî'de Tenzih Düşüncesi*, (Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 2019), 7.

²⁰⁰ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 44.

diğer mezhep ve fırkalar karşısında savunarak Mâtürîdiyye'nin köklü bir Sünnî kelâm okulu haline gelmesine önemli katkıda bulunmuştur.²⁰¹

3.2. Ebû'l-Fazl ez-ZERENCERÎ (ö. 512/1118).

Ebû'l-Fazl Şemsüleimme Bekir b. Muhammed b. Ali b. el-Fazl b. el-Hasan b. Ahmed b. İbrahim b. İshak b. Osman b. Cafer b. Abdullah b. Cafer b. Câbir b. Abdullah el-Ensârî ez-Zerencerî el-Buhari. Câbir b. Abdullah el-Ensârî (r.a.) neslinden geldiği söylenmektedir. 1035 (427) yılında Zerenc'de dünyaya gelmiş ve buraya nispetle Zerencerî diye tanına gelmiştir. Buhara'nın fakihi ve Mâverâünnehir Bölgesinin müftüsü olan ez-Zerencerî Ebû Hanîfe'nin görüşlerini ve mezhebin metinlerini ezbere bildiğinden dolayı “Küçük Ebû Hanîfe” lakabıyla da bilinmiştir.²⁰²

İlim tahsilinde bulunduğu hocaları arasında, babası Rûknüislâm el-Kâdî Ebû Bekir Ali ez-Zerencerî el-Ensârî, Ebû Muhammed Şemsüleimme el-Halvânî, Ebû Hafs Ömer b. Mansûr, Ebû Sehl el-Ebîverdî, Ebû Mes'ûd Ahmed el-Becelî, İbrahim b. Ali et-Taberî, Ebû'l-Kâsım Meymûn b. Ali el-Meymûnî, Yûsuf b. Mansûr es-Seyyârî, Ebû Bekir el-Kuhistânî, Ebû Amr el-Kantarî vb. âlimler sayılmaktadır.²⁰³

Kendisinden ilim tahsilinde bulunduğu talebeleri arasında ise Tâhir b. Osman Ebû't-Tayyib el-Buhari, Sedîdüddîn Muhammed b. Yûsuf Ebû'r-Rızâ et-Tarâzî, Sedîdüddîn Muhammed b. Ebû Bekir Rûknüislâm el-Buhari, Ebû Hafs Ömer b. Tâhir el-Fergânî, Ebû Bekir Fazlullah b. Ebû Bekir ed-Delgâtânî, Ebû Sâbit Muhammed b. es-Saffâr el-Müstemlî, Ebû Abdullah Ebû Tâlib el-Kâsânî, İmâdüddîn Şemsüleimme Ali b. el-Fazl ez-Zerencerî vb. büyük âlimler yer almaktadır.²⁰⁴

Bugüne kadar sadece “*Menâkıbu Ebî Hanîfe*” adlı eseri ulaşan Bekir ez-Zerencerî yaklaşık 90 sene yaşayarak 1118 yılında Buhara'da vefat etmiş ve oradaki meşhur Kalâbâz kabristanına defnedilmiştir.²⁰⁵ Murat Şimşek ve Şaban Kütük hocaların Bekir ez-Zerencerî'nin “*Menâkıbu Ebî Hanîfe*” adlı eserine yaptığı Tahkik ve Değerlendirmesinde: “Zerencerî'nin Menâkıb'ı, Ebû Hafs es-Sağır'ın (ö. 264/878) Ebû Hanîfe'nin hayatına dair yazmış olduğu eserden bolca alıntılar yapması ve kendinden sonraki birçok menâkıb eserinde kendisine atıf yapılması sebebiyle Hanefî mezhebi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca, yaşadığı dönemin fukahası, mezhepteki rivayetlerle ilgili her hangi bir soruna karşılaştığında ona müracaat ederek, onun sözünü esas alırdı.

²⁰¹ Metin Yurdağür, “Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin Hayatı ve Eserleri”, *Diyanet Dergisi*, 21/4 (1985): 27-43.

²⁰² Murat Şimşek – Şaban Kütük, “Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbu Ebî Hanîfe Adlı Eserine Tahkik ve Değerlendirme”, *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/1 (Haziran 2018): 68-69.

²⁰³ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 44.

²⁰⁴ Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnehir İslâm Hukukçuları*, (Ankara: Sevinç Matbaası, 1976), 76.

²⁰⁵ Yıldırım, “Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, 674.

Bununla birlikte nesep, tarih ve hadis ilimlerinde söz sahibi olmuştur” diyerek Zerencerî'nin Hanefîliğin içindeki önemli rolünün olduğunu belirtmiştir.²⁰⁶

3.3. Ebû Said el-KUŞÂNÎ (ö. 520/1126).

Mesud b. Hüseyin b. Hasan b. Muhammed b. İbra Ruknuddîn el-Kuşânî. Kunyesi Ebû Said olarak geçmektedir. Hanefî fıkıh âlimi olan Kuşânî Semerkand'ın 12 fersah uzağında bulunan Kuşâniye (Kaşâniye veya Keşâniye) şehrine nispet edilerek Kuşânî diye anılmıştır.²⁰⁷

Ebû Said el-Kuşânî, Şemsu'l-Eimme es-Serahsî, Abdullah b. Alî al-Kindî, Ebû Nasr el-Bâhilî ve Abû'l-Kâsim Umar al-hatîb gibi âlimlerden ilim tahsilinde ve rivayetlerde bulunmuştur. Kendisinden ilim tahsilinde bulunduğu talebeleri arasında Husâmuddîn İbn Mâze, Zahîruddîn Hasan b. Ali el-Merğînânî, oğlu Muhammed el-Kuşânî, Ebû Fazl el-Hâlidî gibi âlimler sayılmaktadır.²⁰⁸

Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Ebû Said el-Kuşânî'nin *el-Muhtasaru'l-Mes'ûdî* adlı tek bir eseri bulunmuştur. 73 yaşında iken 1126 (520) yılında vefat etmiş ve Semerkand'a defnedilmiştir.²⁰⁹

3.4. İmâduddîn el-LÂMiŞÎ (ö. 552/1128).

Ebû Ali Hüseyin b. Ali b. Ebi'l-Kâsim, İmâduddîn el-Lâmişî. Semerkand'ın güneyinde “Fergana” vadisinde bulunan “Lâmiş” köyünde doğmuş ve oraya nisbetle Lâmişî diye anılmıştır. Mâturidî geleneğe mensup, kelâmcı ve Hanefî usulcülerindedir.²¹⁰

Lâmişî'nin ilim tahsilinde bulunduğu hocaları arasında, Ebû Muhammad Abdurrahîm el-Kassâr ve eserlerinde yer alan görüşlerinde ve yaptığı atıflara göre Hasan b. Mansûr en-Nesefî olmuştur. Bunun dışında hayatına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir.²¹¹

Kaynaklarda, *et-Temhîd li kavâidi't-tevhîd, Kitâbu fî usûli'l-fıkh, Keşfü'l-elfâz, Fevâ'idü'l-akâ'id, el-Îcâz fî'l-i'tirâz, 'ale'l-edilleti's-şer'iyye, Meşriku'l-envâr fî Müşkili'l-âsâr, el-Mukaddime fî ref'i'l-yedeyn fî's-salât* adlı eserler Lâmişî'ye nisbet edilmiştir.²¹² Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî, 1121 yılında Mâverâünnehir'in malikinin emriyle Bağdat şehrine görev için gönderilmiştir ve Eylül, 1128 yılında Semerkand'ta vefat etmiştir.²¹³

Lâmişî, İmam Mâtüridî'ye atıflarda bulunarak, onu Semerkand Hanefî âlimlerinin hocası olarak tanıtmıştır. Kendisi ise fıkıhta Şafiler'i, akaidde Eş'arî ve Mu'tezile kelâmcılarını

²⁰⁶ Murat Şimşek – Şaban Kütük, “Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbu Ebî Hânîfe Adlı Eserine Tahkik ve Değerlendirme”, 69.

²⁰⁷ Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnehir İslâm Hukukçuları*, 78.

²⁰⁸ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 44.

²⁰⁹ Yıldırım, “Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, 676.

²¹⁰ Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnehir İslâm Hukukçuları*, 215.

²¹¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Lâmişî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-2: 146.

²¹² İsmail Şık, “Semerkandlı Hanefî-Mâturidî Âlim Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî ve İlmi Konumu”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2010): 105-123.

²¹³ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 45.

eleştirmiştir. Fıkıh usulü sahasında Ebü'l-Muîn en-Neseffî, Alâeddin es-Semerkindî ve Üsmendî gibi büyüklerle beraber Mâtürîdî kelâmına uyumlu bir usul anlayışı inşa eden ekol içerisinde yer almaktadır.²¹⁴

3.5. İsmail b. Ali el-İSBÎCÂBÎ (ö. 535/1140).

Ali b. Muhammed b. İsmail b. Ali b. Ahmed el-İsbîcâbî es-Semerkindî. Taşkent ve Seyrâm arasında bulunan İsbîcâb şehrine nisbetle İsbîcâbî, Semerkand'a ikamet etmesinden dolayı es-Semerkindî diye anılmıştır. Mâverâünnahir Bölgesinin büyük hanefî âlimlerinden sayılmaktadır. Kendisinden Merğînânî ve Sem'ânî gibi talebeler ilim tahsilinde bulunmuştur. Bunun dışında hayatına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.²¹⁵

Şerhu Muhtasarut-Tahavî ve el-Mebsut adlı eserleri bulunan Ahmed el-İsbîcâbî 30 Haziran 1140 (23 Zilkade 535) yılında Semerkand'ta vefat etmiştir.²¹⁶

İsmail b. Ali b. Ahmed el-İsbîcâbî'nin Hanefî fikhına ilişkin çalışmaları kendisinden sonraki dönem ulemâsı için önemi büyük olmuştur. Bu eserleri sadece İsbîcâb şehrinde değil aynı zamanda diğer bölgelerde de Hanefî kitaplarının ana ders kitabı olarak okutulmuştur.²¹⁷

3.6. Hüsâmüddîn es-SADRUŞŞEHÎD (ö. 536/1141).

Ebû Muhammed Ömer b. Abdilazîz b. Ömer b. Mâze. Büyük dedesine nisbetle İbn Mâze ve Şehit edildiği için es-Sadru's-Şehîd lakablarıyla anılmıştır. 1090 yılının Nisan ayında (483 yılının Safer) dünyaya gelmiştir. Daha sonra Mâverâünnahir Bölgesine giderek orada ikamet etmiştir.²¹⁸

İlim tahsilinde bulunduğu hocaları arasında babası Burhânüddîn el-Kebîr İbn Mâze, Ali b. Muhammed b. Hizâm, Ebû Sa'd İbnü't-Tuyûrî, Ebu Tâlib b. Yûsuf gibi zâtlar zikredilmektedir. Kendisinden ilim tahsilinde bulunan talebeleri arasında ise Burhânüddîn el-Mergînânî, yeğeni Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdülazîz, onun oğlu Sadrülslâm Tâhir b. Mahmûd, Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, Radıyyüddin es-Serahsî ve Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Akîlî gibi tanınmış zâtlar bulunmaktadır.²¹⁹

Şerhu'l-Câmi 'i's-Sağîr, Câmiu's-Sadri's-Şehîd, Şerhu Edebi'l-kâdî, Şerhu Kitâbi'n-Nafakât, el-Mebsût, el-Vâkı'ât, Usûlu'l-fikh, el-Müntekâ, Umdetü'l-Fetâvâ, el-Fetâve'l-Kübrâ ve el-Fetâva's-suğrâ isimli eserleri bulunan es-Sadru's-Şehîd 1141 yılının eylül ayında (536 Safer)

²¹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Lâmişî", Ek-2: 146.

²¹⁵ Yıldırım, "Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", 678.

²¹⁶ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 45.

²¹⁷ Şamşiddin Kerim, "Kazakistandaki İslâm Araştırmalarının Önemli Temsilcileri" (Astana: 2018) 14.

²¹⁸ Ahmet Özel, "Sadruşşehid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008) 35: 425.

²¹⁹ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 144.

Semer kand civarında Karahıtaylarla yapılan Katvan savaşında şehit olmuştur. Cenazesi önce Semerkand şehrinde defnedilmiş, ardından Buhara'ya nakledilmiştir.²²⁰

“Sadr” unvanıyla tanına gelen Hüsâmeddin es-Sadrüşşehîd, Hanefî fukahasının önde gelen fakihlerinden sayılmaktadır. Özellikle fıkıh ve münazara sahalarında söz sahibi olmuştur. Zamanının hükümdarları bile kendisine saygıda bulunarak, tavsiyelerine göre hareket ettikleri rivayet edilmektedir.²²¹

3.7. Necmeddin en-NESEFÎ (ö. 537/1142).

Ebû Hafs Necmuddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmail en-Nesefî es-Semer kandî, el-Mâtürîdî. Çok sayıda hâdîsi ezbere bilmesi nedeniyle “Müftî’s-Sekaleyn” ve “Necmüddîn” lakaplarıyla tanınmıştır. Bununla beraber “Hâfız” unvanıyla da anılmıştır. 1069/1070 (461/462) yılında Nesef şehrinde dünyaya gelmiştir. Bir müddet Bağdat ve Mekke şehirlerinde bulunmuştur.²²²

İlim tahsilinde bulunduğu hocaları arasında Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Cemâleddin er-Rığadmuni, Muhammed b. Mahan el-Kebindevî, Ömer b. Muhammed el-Buhari el-Hoşnami, Ahmed b. Abdullah es-Sıbgî, İsmâil b. Muhammed et-Tenuhi, Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik en-Nesefî, İsmâil en-Nûhî, Atâ b. Hamze es-Suğdi vb. kaydedilmektedir. Kendisinden ise oğlu el-Mecdü'n-Nesefî Ebu'l-Leys Ahmed, Burhâneddin el-Merginânî, Ebû Hafs Ömer b. el-Akîlî, Muvaffakuddin Ahmed b. Muhammed el-Hârizmi, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Belhi ez-Zahîr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Abdülcelîl es-Semer kandî, Ahmed b. Mûsâ el-Keşşenî, Burhâneddin Muhammed b. Hasan el-Kasânî gibi âlimler ilim tahsilinde bulunmuşlardır.²²³

el-Manzûme fi'l-hilafıyyât, el-Akâidün-Nesefî, el-Yevâkit fil-Mevâkît, el-Kand fi zikri ulemâi Semerkand, Tadâdü's-şüyüh li Ömer, Tilbetü't-talebe, el-Meşâri, Tuhfetü'l-mülûk, Şerhu Medâri'l-usûl, Târîhu Buhara, Tatvîlü'l esfâr li tahsîli'l-ahbâr, el-Hasâil, el-Fetâvâ, el-Hasr, Zelletü'l-kârî, Kalâidü'l-ferâid fi Şerhi Kaydi'l-Evabid, el-İş'âr bi'l-muhtâr mine'l-Eş'âr, Minhâcü'd-Dirâye, Matla'u'n-nücûm, Risâle fi beyâni mezâhibi't-tasavvuf, el-Ekmele'l-atvel ve et-Teyisîr fi't-tefsîr gibi çokça eseri bulunan Necmuddin en-Nesefî 3 aralık 1142 yılında (Cemâziyelevvel 537) perşembe gecesinde Semerkand'da vefat etmiştir.²²⁴

²²⁰ Abdulnasır Hakimi, “Es-Sadrüşşehid'in Hayatı ve Eserleriyle İlgili Tespit Edilen Hatalı Bilgiler”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 34 (2019): 395.

²²¹ Ahmet Özel, “Sadrüşşehîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 425.

²²² Necmeddin Ömer en-Nesefî, *et-Teyisîr fi't-Tefsîr*, trc. Muhammed Coşkun (İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 2019), 9.

²²³ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 47.

²²⁴ Çeker, “Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri”, 194.

Necmuddin en-Neseîî, usûl, kelâm, tefsir, hadis, fıkıh ve nahiv sahalarında üstün ve kuvvetli hafızasıyla Hanefî-Mâtürîdîliğin hizmetinde bulunan büyük bir zâttır. İmam Mâtürîdî ve Ebû Hanîfe'ye ait görüşleri geliştirip, sistemleştirerek kendisinden sonraki nesillere aktarılmasında rolü büyüktür.²²⁵

3.8. Ebû Ahmed es-SEMERKANDÎ (ö.539/1144).

Ebû Bekir Alâeddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebû Ahmed es-Semerkindî. Kaynaklarda Ebû Bekir, Ebû Ahmed, Ebû Mansûr künyeleri kendisine atfedilmiştir. Yanısıra Alâuddîn, Şemsünnazar lakablarıyla da anılmıştır. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.²²⁶

İlim tahsilinde bulunduğu hocaları sırasında Ebû'l-Usr el-Pezdevî ve kardeşi Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, Ebû'l-Muîn en-Neseîî sayılmaktadır. Kendisinden ilim tahsilinde bulunduğu talebeleri arasında kızı Fâtıma ve bir süre talebeliğini yapmasının ardından damadı olan Ebû Bekir b. Mes'ud b. Ahmed el-Kâsânî ve Burhâneddin el-Merginânî'nin hocası Muhammed b. Hüseyin b. Nasr b. Abdülaziz el-Bendenîcî sayılmaktadır.²²⁷

Kendisine ait olduğu bilinen *Tuhfetü'l-fukahâ, Mîzânü'l-usûl, Şerhu Te'vilâti'l-Mâtürîdî ve el-Mebsût* adlı eserler bırakan Alâeddin es-Semerkindî Buhara'da 30 Ekim 1144 (1 Cemâziyelevvel 539) yılında vefat ettiği kaydedilmektedir.²²⁸

Alâeddin es-Semerkindî, Mâtürîdî gelenek ve kültür içerisinde yetişmiştir. Özellikle Hanefîliğin usul ve furû geleneğinden farklı görüş ve yaklaşımlara sahip olmuştur. Mâverâünnehir sınırları içinde kalan Semerkand okulunun büyük otoritelerinden kabul edilmiştir. “Mîzânü'l-Usûl fî Netâici'l-'Ukûl” adlı eserinde hadis/sünnetin anlaşılmasında ve yorumlanmasında açıklamalarda bulunmuştur. Hocalarından aldığı bilgilerle ve Mâtürîdî'nin görüşleri doğrultusunda önemli eserler yazmıştır. Hocalarının ve kendisinin eserlerini de okutarak, İmam-ı Azam ve İmam Mâtürîdî'nin görüşlerinin benimsenip yayılmasında rolü büyük olmuştur.²²⁹

²²⁵ Şamşiddin Kerim, “Ebû Hafs Necmüddin en-Neseîî'nin ve “Akaid en-Neseîîyye” adlı Eserinin Mâtürîdîliğin yayılmasındaki yeri”, *Uluslararası Mâtürîdîlik Sempozyumu (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Bildirileri*, Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, (Kazakistan-Türkiye, 2018) 344-349. *Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi inceleme-araştırma dizisi*, ed. Prof. Dr. Sönmez Kutlu (Ankara-Kazakistan, 2018).

²²⁶ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 3: 18.

²²⁷ Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnehir İslâm Hukukçuları*, 94-96.

²²⁸ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 49.

²²⁹ Mehmet Sait Uzundağ, “Hanefî Mezhebi Fıkıh Usûlü Eserlerinde Hadis/Sünnet Anlayışı -Alâeddin es-Semerkindî (ö. 538/1144)'nin Mîzânü'l-Usûl fî Netâici'l-'Ukûl Adlı Eseri Bağlamında”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/18 (2017): 62-75.

3.9. Abdürreşîd el-BUHARİ (ö. 542/1147).

Tâhir b. Ahmed b. Abdirreşîd el-Buhari, lakabı İftihârüddîn'dir. 1090 (482) yılında Buhara'da doğmuştur. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Müctehid Hanefî fakihî olmuştur.²³⁰

İlim tahsilinde bulunduğu hocaları arasında babası Kıvâmüddin Ahmed, dayısı Zahîrüddin Hasan b. Ali el-Merginânî, Hammâd b. İbrâhim es-Saffâr ve Kadîhan vb. âlimler sayılmaktadır. Hanefî fikhında derin bilgisi olduğundan dolayı rivayet bulunmayan konularda ictihad yapabilen âlimlerden sayılmıştır. *Hülâsat-ül-fetâvâ, en-Nisâb, Hazânet-ül-vâkı'ât* gibi eserlerin sahibi olan Tâhir b. Ahmed 1147 yılında (542) Serahs şehrinde vefat etmiş ve Buhara'ya götürülerek defnedilmiştir.²³¹

3.10. Ebû'l-Feth el-ÜSMENDÎ (ö. 552/1157).

Ebû'l-Feth Alaeddin Muhammed b. Abdülhamid b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Hamza es-Semerkandi el-Üsmendî. 1095 (488) yılında Semerkand şehrinde dünyaya gelmiştir. Künyesi çoğu kaynaklarda Ebû'l-Feth şeklinde zikredilirken bir kısım tabakat kitaplarında Ebu Hamid olarak geçmiştir. Lakabı ise bazı kaynaklarda Alaüddin, bazılarında kısaltılmış haliyle Ala', diğerlerinde Alaü'd-devle ve'd-Din veya Alaü'l-Alem şeklinde olmuştur. Nisbesi ise genelde Üsmend köyüne nisbetle el-Üsmendi ve Üsmend'in bağlı bulunduğu şehir dolayısıyla Semerkandi diye de anılmaktadır (Esmend, İsmend ve Semend olarak farklı şekillerde telaffuz edilir).²³²

İlim tahsilinde bulunduğu hocaları arasında el-Eşref b. Ebû'l-Veddâh, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer el-Harrât, İbn Mâze el-Buhari gibi âlimler sayılabilir. Kendisinden ise, Ebû'l-Muzaffer Es'ad el-Kerâbîsî, Sirâcuddîn el-Ûşî, Ebû'l-Berekât Muhammed b. Ali el-Ensârî, Nizâmuddin Ömer el-Merginânî, Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî gibi meşhyr zâtlar ilim öğrendiği zikredilmiştir.²³³

Semerkand âlimleri arasında sayılan ve vaizlik yaptığı kaydedilen Üsmendî'nin kuvvetli münazaracı, cedel ve hitabet sanatını iyi kullanabilen, Hanefî fakihî ve kelâm âlimi olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda kendisine nispet edilen *Bezlü'n-nazar, Lübâbü'l-keâm ve Tarîkatü'l-hilâf* adlı eserleri bulunan Üsmendî 1157 (552) yılında altmış dört yaşında iken Buhara'da vefat etmiştir (bazı rivayetlerde 563 olarak geçmiştir).²³⁴

²³⁰ Mahmut Esat Kiliçer, "Buhârî, Tâhir b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 376.

²³¹ Muminov, *Hanafitski Mezheb v Sentralnoi Azii*, 166-167.

²³² Mehmet Sait Özervarlı, "Aleâddin el-Üsmendi'nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi: Mâverâünnehir Kelâm Düşüncesine Bir Katkı", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 10 (2003): 40-42.

²³³ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fî Tabakat'l-Hanefiyye* (Bağdâd 1962), 244.

²³⁴ Davud İltaş, "Üsmendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 388.

3.11. Ebû'l-Kâsım es-SEMERKANDÎ (ö. 556/1161)

Ebû'l-Kâsım Nâsırüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed b. Alî el-Hüseynî el-Medenî es-Semerkandî. Hayatıyla ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Döneminin önde gelen müctehid âlimlerinden olduğu, Tefsir ve Hâdis ilimlerinde bilgili ve vaiz olduğu belirtilmiştir. Soyuz Hz. Hüseyin'e ulaşan bir aileden gelmiştir.²³⁵

el-Fıkhü'n-Nâfi', *el-Câmiu'l-Kebir fi'l-Fetâvâ*, *el-Mültekât fi'l-Fetâva*, *el-Kânûn fi Fürû'î'l-Hanefiyye*, *Mesâbihu's-Sübül fi Fürû'î'l-Hanefiyye*, *el-Menşûr fi Fürû'î'l-Hanefiyye*, *el-İhkâk*, *Fethu'l-Ğalak fi't-Tevhîd*, *Halâsü'l-müftî fi'l-fürû'* adlı eserleri bulunan Nâsırüddîn es-Semerkandî 1161 (556) yılında Semerkand'da vefat etmiştir.²³⁶

3.12. Ebû'l-Fazl el-BAKKÂLÎ (ö. 562/1167).

Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Bâbcûk (Baycûk) el-Harezmî el-Bakkâlî en-Nahvî. Lakabı Zeyn-ül-Meşâyih olup, künyesi Ebû'l-Fadl diye anılmıştır. Hârizm'in Cürcâniye şehrinde doğmuştur. Ticâretle meşgûl olduğu için el-Bakkâlî denilmiştir. Hanefî mezhebi fıkıh, tefsir ve nahiv âlimi olan el-Bakkali ilimde faziletli, meseleleri iyi çözen, yüksek dereceli bir zât olmuştur. Hayatı hakkında bunun dışında fazla bilgi bulunmamaktadır. Cârullah Mahmûd ez-Zemahşerî'den lûgat ve Arab edebiyatı ilimlerini öğrenmiştir.²³⁷

el-Fetavâ, *Kitâbüt-tefsir*, *Kitâbüt-terâcim bi lisânil-eâcim*, *et-Tenbih alâ icâzi'l-Kur'ân*, *Ezkârü's-salât*, *Cem'u't-tefârik fi'l-fürû'*, *el-Esnâ fi şerhi esmâi'l-hüsânâ*, *Takvîmül-lisân*, *el-İcâb fi ilmi'l-i'râb*, *Menâzilü'l-Arab*, *Terğîbü'l-ilm* adlı eserleri bulunan el-Bakkâlî 22 nisan 1167 (29 Cemâziyelâhır /562) yılında Hârezm'de vefât etmiştir (vefat yılını 561 (1166), 576 (1180) ve 586 (1190) olarak da bildirenlerde olmuştur).²³⁸

3.13. Ebû'l-Mehâsin İMÂMZÂDE (ö. 573/1177).

İmâmzâde Ebû'l-Mehâsin Rüknu'l-İslâm Sedîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm eş-Şargî el-Buhari. Şubat 1098 (Rebûlevvel/491) yılında Buhara kenarında Semerkand yolunun üzerinde olan Şarğ köyünde doğmuştur. "İmamzâde" lakabıyla tanına gelmiştir. Buhara şehrinde müftü, vâiz görevlerinde bulunmuştur.²³⁹

İlim tahsilinde bulunduğu hocaları arasında Ebû'l-Kâsım el-Kelâbâzî, Şemsüleimme ez-Zerencerî, Mecdüleimme Ebû Bekir es-Sürhaketî, Radiyyüddin en-Nîsâbûrî, Hâce Yûsuf el-Hemedânî gibi âlimler sayılmaktadır. Kendisinden ise Burhânülislâm ez-Zernûcî, Ubeydullah b. İbrâhîm el-Mahbûbî ve Muhammed b. Abdüsettar el-Kerderî gibi zâtlar bulunmaktadır. Tasavvuf

²³⁵ Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnehir İslâm Hukukçuları*, 106-107.

²³⁶ Ahmet Özel, "Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009). 36: 479.

²³⁷ Tayyar Altıkulaç, "Bakkâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 544.

²³⁸ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 52-53.

²³⁹ Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 60.

âdâbı hakkında olan “*Şir’atü’l-İslâm ilâ dâri’s-selâm*” isimli eseri bulunan İmâmzâde 1177 (573) yılında vefat etmiştir.²⁴⁰

3.14. Sirâcüddîn el-Ûşî (ö. 575/1179).

Ebû Muhammed (Ebû’l-Hasen) Sirâcüddîn Alî b. Osmân b. Muhammed b. Süleymân et-Teymî eş-Şehîdî el-Hanefî el-Fergânî el-Ûşî. Lakabı Sirâcüddîn, bazı kaynaklarda “Rüknüddin” olarak geçmiştir. Fakihî ve muhaddis, Mâtürîdî kelâmcısı. Bugünkü Kırgızistan sınırları toprakları içinde yer alan Fergana vadisinin Oş (Ûş) şehrinde doğmuştur.²⁴¹

İlim tahsiline bulunduğu hocaları sırasında Nâsirüddin es-Semerkindî, dedesi Ebû Abdullah Nasîrüddin el-Ûşî, Ebû’l-Mehâsin Zahîrüddin el-Mergînânî, Abdullah b. Ebû’l-Muzaffer en-Nesefî, Ebû’l-Kâsım en-Nesefî, Alâeddin el-Ûsmendî, Ebû’l-Kâsım Ali b. Hüseyin el-Bistâmî, Ebû’l-Usr el-Pezdevî’nin oğlu İmâdüddin Hasan b. Ali el-Pezdevî ve Seyfeddin Muhammed b. el-Bâharzî gibi âlimler sayılmaktadır. Kendisinden ise Burhâneddin el-Mergînânî, Ebû Nasr Ahmed el-Buhari el-Attâbî vb. zâtlar ilim öğrendiği kaidedilmiştir.²⁴²

Bed’ü’l-emâlî, Gurerü’l-ahbâr ve durerü’l-eş’âr, el-Fetâva’s-Sirâciyye, Muhtelifü’r-rivâye adlı eserleri bulunan Sirâcüddîn el-Ûşî 1179 (575) yılında doğduğu toprakta vefat etmiştir.²⁴³

Ali b. Osman el-Ûşî, Hanefî fakihî, müçtehidî Mâtürîdî kelâmcısı ve muhaddis kimlikleriyle tanına gelmiştir. Mâverâünnehir topraklarında Hanefî mezhebinin gelişmesine ve pekçok ilim ehlinin çıkmasına büyük katkıda bulunmuştur. Özellikle, “el-Fetâva’s-Sirâciyye” adlı eseri Hanefîliğin önemli başvuru kaynaklarından olmuştur. Aynı zamanda medreselerde okutulmuştur. Akaid ve kelâm ilimleri ile ilgili “el-Emâlî” adlı eseri onun kelamcılığını göstermektedir.²⁴⁴

3.15. Ebû Hafs el-Akîlî (ö. 576/1180).

Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ömer b. Muhammed Ahmed el-Ensârî el-Akîlî. Şerefüddîn künyesi ile anılmıştır. Hz. Ali’nin büyük kardeşi olan Hz. Akil b. Ebî Tâlib’e ulaşmasından dolayı nisbesi Akîlî olmuştur. Buharalı olup, Hanefî fıkıhî ve kelâm ilimlerinde söz sahibi olmuştur.²⁴⁵

²⁴⁰ Kavakçı, XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnehir İslâm Hukukçuları, 113-114.

²⁴¹ Mehmet Sait Toprak, “Ûşî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 230.

²⁴² Kureşî, el-Cevâhirü’l-muđiyye, 2: 74.

²⁴³ Ali Yüksek-Muhittin Düzenli, “Sirâcüddin Ali b. Osma n el-Ûşî’nin Fıkıhçılığı”, *Uluslararası Ali b. Osman el-Ûşî Sempozyumu Bildirileri, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, (Kırgızistan-Türkiye, 2016), 395-398. *Orta Asya’da İslam: Temsilden Fobiye, Cilt II: Türk’ün Tanrısı’ndan, Tanrı’nın Türk’üne İnceleme Araştırma Dizisi* (Ankara-Kazakistan, 2012), ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı (Ankara: Tasarım Yayıncılık, 2012), 737-772.

²⁴⁴ Ali Yüksek – Muhittin Düzenli, “Sirâcüddin Ali b. Osman el-Ûşî’nin Fıkıhçılığı” *Uluslararası Ali b. Osman el-Ûşî Sempozyumu Bildirileri*, 395-405.

²⁴⁵ Kureşî, el-Cevâhirü’l-muđiyye, 2: 667-668.

İlim tahsilinde bulunduğu hocaları arasında Sadrüşşehîd Ömer b. Abdülazîz, Cemâleddîn Hâmid b. Muhammed vb. âlimler sayılmaktadır. Kendisinden ise Ahmed b. Muhammed el-Akîlî, Şems-ül-Eimme Muhammed b. Abdüsettâr el-Kerderî gibi âlimler ilim öğrenmiştir.

Fıkıh ilmiyle ilgili “*Minhâc-ül-fetâvâ*” ve kelâm ilmiyle ilgili “*Hâdî*” isimli eserleri bulunan Ebû Hafs el-Akîlî 27 Eylül 1180 (576) senesinde vefât etmiştir (bazı kaynaklarda 596 olarak geçer).²⁴⁶

3.16. Ahmed b. Muhammed el-ATTÂBÎ (ö. 586/1190).

Ebû Nasr (Ebû'l-Kâsım) Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Attâbî el-Buhari. Buhara'nın Attâbiyye köyünde dünyaya gelmesi nedeniyle Attâbî ve Buhari nisbeleri ile anılmıştır. Bununla birlikte İmâm ve Zeynüddîn lakabları verilmiştir. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Hanefî fakihî ve tefsir âlimi. Mâverâünnehir'li Hanefî-Mâtürîdî âlimleri arasında önemli bir yeri olmuştur. Özellikle fetva kitabıyla ve Hanefî mezhebinin temel kaynaklarına şerhler yapmasıyla tanınmıştır.²⁴⁷

Câmi'ü (Cevâmi'ü)'l-Fıkh (el-Fetâva'l-Attâbiyye adıyla tanınmış), Şerhu'z-Ziyâdât, Şerhu'l-Câmiu'l-kebîr, Şerhu'l-Câmiu's-Sagîr, Muhtasarü'l-Câmi'i'l-Kebîr, Tefsirü'l-Kur'an gibi büyük eserleri bulunan Attâbî 1190 (586) senesinde Buhara'da vefât etmiş ve Kelâbâd'daki “Yedi Kadı Kabristanı”na defnedilmiştir (bazı kaynaklarda vefat tarihi 1186 (582) yılı olarak zikredilmiştir).²⁴⁸

3.17. Ebû Bekr el-KÂSÂNÎ (ö. 587/1191).

Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî. “Melikü'l-ulemâ” lakabıyla anılmıştır. Fergana şehri, Amuderya nehrinin Kuzey tarafında bulunan Kâsân (Kâşân) beldesinde dünyaya gelmesi nedeniyle Kâsânî diye tanınmıştır. Alâeddin es-Semerkindî'nin “Tuhfetü'l-fukahâ” adlı kitabına “*Bedâyi'-üs-sanâyi' fi tertîb-iş-şerâyi'*” adlı şerh yazmıştır. Bu eseri çok beyenen hocası kızı Fâtıma'yı ona nikâhlamıştır. Mehir olarak o kitabı kabul etmiştir. Bu evliliğin ardından Kâsânî, eşi ve kayınpederinin ortak fetva vermeye başladıkları kaydedilmiştir.²⁴⁹

İlim tahsilinde bulunduğu hocaları sırasında Alâeddin es-Semerkindî, talebeleri arasında ise oğlu Mahmud ve Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî gibi âlimler bulunmaktadır.²⁵⁰

Bedâyi'-üs-sanâyi' fi tertîb-iş-şerâyi, es-Sultânül-mübîn fi usuli'd-dîn, Kitâb-ül-Cehl adlı eserleri bulunan Kâsânî 3 ağustos 1191 (10 Receb 587) yılında Halep şehrinde vefat etmiştir. Makâm-ı İbrâhim'in sağ tarafında bulunan eşi Fatıma'nın kabri yanına defnedilmiştir.²⁵¹

²⁴⁶ Yıldırım, “Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, 686.

²⁴⁷ Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 9.

²⁴⁸ Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnehir İslâm Hukukçuları*, 119-120.

²⁴⁹ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muğıyye*, 4: 25-28.

²⁵⁰ Ferhat Koca, “Kâsânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 531.

²⁵¹ Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnehir İslâm Hukukçuları*, 122-125.

Kâsânî, Hanefî fıkıh ekolünün önde gelenlerinden olmuştur. Önemli görüş ve değerlendirmelere sahip olan âlim ve fakihdir. Hanefî mezhebinin görüşlerinin günümüze kadar taşınmasını sağlayan bir müctehiddir. Onun “*Bedâ’i’u’s-sanâ’i*” adlı eseri tertip ve metot bakımından klasik Hanefî fıkıh kitapları arasında önemli bir yer tutmaktadır.²⁵²

3.18. Ebû’l-Mehâsin KÂDÎHAN (ö. 592/1196).

Ebû’l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd Abdülazîz el-Özcendî el-Fergânî. Ailesine mensup olarak Kâdîhan ismi ile meşhûr olmuştur. Bunun yanında Fahrüddîn, Ebû’l-Mefâhîr ve Ebû’l-Mehâsin gibi unvanlarıyla da anılmıştır. Fergana bölgesinin Özcend şehrinde dünyaya gelmesi nedeniyle bu şehirlere nisbetle “Özcendî” ve “Fergânî” diye tanına gelmiştir. Hanefî mezhebi âlimlerindedir.²⁵³

İlim tahsilinde bulunan hocaları arasında Ebû İshâk es-Sıgârî, Ebû İshak es-Saffâr, Zâhireddîn Ebû Hasen el-Mergînânî vb. âlimler sayılmaktadır. Kendisinden ise Şemsüleimme el-Kerderî, Mahmud b. Ahmed el-Hasirî, Muhammed b. Es’ad el-Fergânî gibi büyük zâtlar ilim öğrenmiştir.²⁵⁴

“*Fetâvâ-i Kâdîhân*”, “*Vâki’at*”, “*Emâlî*”, “*Mehâdir*”, “*Şerh-i Ziyâdât*”, “*Şerh-ül-câmi-is-Sagîr*”, “*Şerh-i Edeb-il-kazâ*” gibi eserleri bulunan Kâdî Hân 1196 (592 Ramazân-ı şerîf ayının onbeşinci gecesi) senesinde vefât etmiştir.²⁵⁵

3.19. Ebû’l-Hasen MERĞÎNÂNÎ (ö. 593/1197).

Ebû’l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî. Künyesi Ebû’l-Hasen. Fergana bölgesi, Mergînân şehrinin Riştân köyünde dünyaya gelmiştir. Bu sebeple er-Reşadâni, el-Mergînânî diye de anılmıştır. Yanı sıra Şeyhülislâm, el-İmâm ve Burhâneddîn lakabları olup Burhâneddîn-i Mergînânî ismiyle tanına gelmiştir. Fıkıh, hâdis, tefsir, arap dili ve edebiyatı alanlarında söz sahibi olmuştur.²⁵⁶

İlim tahsilinde bulunduğu hocaları arasında Ebû Hafz ez-Zenderâmasî, Necmeddin en-Nesefî, Sadrüşşehîd, Ziyâeddin Muhammed b. Hüseyin el-Bendenicî, Osman b. Ali el-Bîkendî, Ebû Muhammed Ziyâeddin el-Mergînânî ve Kıvâmüddin Ahmed b. el-Buhari gibi zâtlar sayılmaktadır. Kendisinden ise Celaleddin Muhammed, Nizameddin Ömer, Şemsüleimme el-Kerderî, Celaleddin Mahmûd b. Hüseyin el-Üsrûşenî ve Zernûcî gibi âlimler ilim öğrenmişlerdir.²⁵⁷

²⁵² Mehmet Onur, “İmam Kâsânî ve “Bedâ’i’u’s-Sanâi” Adlı Eseri Üzerine Metodolojik Bir İnceleme” *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2015): 127-149

²⁵³ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-nübelâ*, 21: 231-232;

²⁵⁴ Ahmet Özel, “Kâdîhan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 121.

²⁵⁵ Yıldırım, “Orta Asya’da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, 688.

²⁵⁶ Zehebî, *A’lâmi’n-Nübelâ*, 21: 232.

²⁵⁷ Ferhat Koca, “Merğînânî, Burhâneddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 182.

Bidâyetü'l-mübtedî, el-Hidâye, Muhtarât, et-Tecnîs vel-mezîd fil-fetâva, Kitâb fil-ferâ'iz, Kitâbü'l-Hac, Kifâyetü'l-müntehî gibi eserleri bulunan Burhâneddîn-i Mergînânî 28 ekim 1197 senesinde (14 Zilhicce 593) Buhara şehrinde Cengiz ordusu tarafından şehîd edilmiş ve Semerkand'ta defnedilmiştir.²⁵⁸

Bu konuda Murat Şimşek, *Bir Hanefî Klasîği: Mergînânî'nin el-Hidâye'si ve Üzerine Yapılan Çalışmalar* adlı makalesinde: “Mergînânî, Hanefî fıkıh geleneği içinde yetişen önemli bir fakihdir. Hanefî ilim ve icazet silsilesinin aktarımında ana güzergâh noktasında yer almaktadır” diyerek Burhânüddîn el-Mergînânî'nin Hanefî fıkıhı içindeki rolünün büyük olduğunu belirtmiştir.²⁵⁹ Bu eser kaleme alındığı günden itibaren bugüne kadar Hanefiliğin büyük metinlerinden biri olmuştur. Medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Üzerine şerh, hâşiye, ihtisar, ta'lik, zevâid, hadislerinin tahriri ve tercüme gibi türlerde onlarca çalışma yapılmıştır.²⁶⁰

²⁵⁸ Çeker, “Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri, 198.

²⁵⁹ Murat Şimşek, “Bir Hanefî Klasîği: Mergînânî'nin el-Hidâye'si ve Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014): 279-321.

²⁶⁰ Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnehir İslâm Hukukçuları*,

SONUÇ

Mâverâünnahir coğrafyası pek çok medeniyetlerin, din ve inanç sistemlerinin ortaya çıktığı bir bölge olmuştur. Bölgenin İslâm'la ilk tanışması Hz. Ömer döneminde İslâm ordusunun Horasan bölgesine akınlarıyla başlanmıştır. Böylece bu bölge İslâm'la ilk defa karşılaşmıştır. Daha sonra Hz. Osman zamanında fetih hareketlerine devam edilmiştir. Muâviye döneminde ise bütün Horasan ve Mâverâünnahir bölgeleri İslâm hâkimiyeti altında alınmıştır. Akabinde Mâverâünnahir'de birçok meşhur İslâm âlimleri yetişmeye başlamıştır. Böylece ilmî faaliyetlerin özellikle İslâmî ilimlerin gelişmesine imkan sağlanmıştır. Neticesinde, bu bölgelerde dünya çapında bilinen âlimlerin yetiştiğini görmekteyiz. Bu bağlamda tarihi verilere ve kaynaklara baktığımızda İslâm'ın yayılmasında düşünce ve eserleriyle rol oynayan ve İslâm dünyasında fıkıh, hâdis, kelâm, tefsir, tasavvuf gibi ilim dallarında meşhur olan âlimlerin bir çoğu bu coğrafyada yetişmiş, adı geçen ilimlerin daha da derinleşmesinde ve gelişmesinde çok önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Mâverâünnahir bölgesinde İslâm'ın kabulünden sonra İslâmî ilimlerin ortaya çıktığı ve yüzlerce âlimlerin yetiştiği görülmektedir. Bununla birlikte İslâmî ilimlerle ilgili çok değerli eserleri ortaya koydukları bilinmektedir. Bu olaylar İslâmî ilimlerin gelişmesine çok önemli katkı sağlamakla birlikte bu toprakların ilim merkezi haline yükselmesine vesile olmuştur. Çalışmamızın neticesinde elde ettiğimiz sonuçlardan biri, Mâverâünnahir Bölgesi'nin İslamlaşmasında üç tane etkin faktörün söz konusu olduğunu tespit etmemizdir:

a) İslam beldelerinden Mâverâünnahir Bölgesi'ne doğru ticaret amaçlı giden Müslüman tüccarlarının ahlâki ve İslâmî karakter sergilemeleri neticesinde bölge halkının İslam'a karşı sempati kazanması.

b) Müslümanların Mâverâünnahir Bölgesi'ni fethetmeleri dolayısıyla Türk halklarının İslâm'la daha iyi tanışmaları. Bunun neticesinde Türk toplumlarında bireysel ve toplumsal olarak İslamlaşma olayları gerçekleşmiştir.

c) Türklerin neredeyse tamamının Müslüman olmalarına ve İslam dininin gönüllerde iyice karar kılmasını sağlayan üçüncü ve en önemli etken, özellikle Hanefî-Matürîdî alimlerin bölgede yürüttükleri ilmi faaliyetleri olmuştur.

Mâverâünnahirde yetişen yüzlerce âlim bu toprakların neredeyse tamamına hatta göçebe hayat sürdüren Türklere kadar ulaşarak İslâm'ı anlatmaya çalışmışlardır. Netice olarak, Türk halklarının yaşadıkları Horasan ve Mâverâünnahir Bölgelerinin bütün İslâm dünyasının merkezi haline yükselmesine neden olmuşlardır. Özellikle Mâverâünnahirli âlimlerin fikhi bir mezheb olan

Hanefîliğin gelişmesinde katkıları büyük olmuştur. Hanefîlik, altın çağını bu coğrafyada yaşamıştır.

Konuya mezhepler tarihi açısından baktığımızda, araştırmamızda yer verdiğimiz XI-XII. yüzyıllarda yaşayan Mâverâünnehirli âlimler amelde Hanefî, itikadda ise Mâtürîdîliği benimsemişlerdir. Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdi'ye ait görüşleri sistemleştirerek derinleştirmiş ve bu ilimlerin gelecek nesillere ulaşmasına imkan sağlamışlardır. Örneğin: çok zor şartlar altında olmalarına rağmen ilmi faaliyetlere devam etmişlerdir; önemli eserler yazmakla birlikte pek çok öğrenci yetiştirmişlerdir. Neticesinde bu iki ekolün mezhep haline gelerek bu topraklarda yaygınlaşmasına vesile olmuştur.

Mezhepler tarihi bağlamında geçmiş birikimimizi tahlil edip inceledikten sonra geleceğe yönelik bir öngörü ve öneride bulunacak olursak, bugünkü Orta Asya topraklarında yaşayan müslüman toplumunun maruz kaldığı muhtelif dini inançlar ve mezhepsel firkaların pençesinden kurtulmanın biricik yolu, hep birlikte aslına dönmesidir. Mâverâünnehirli ulemânın yazdığı eserleri, kullandığı usulleri iyice incelemektir. Bir başka ifadeyle, geçmişimize yönelik yapılan akademik ve diğer çalışmalar, “köklü geçmişten güçlü geleceğe” doğru giden yolda birer köprü olmalıdır. Bu bağlamda, Hanefî-Matürîdi âlimlerinin çalışmaları ve ilmi faaliyetleri daha derin ve nitelikli çalışmalara tabi tutularak, daha sağlıklı ve analitik verilere ulaşılmalı. Gerekirse, bölgenin ilmi faaliyetlerine yönelik veya ilmi hareketliliğe bina edilmiş “düşünce haritaları”, “ilim merkezlerinin yapılanmaları” vb. nitelikli çalışmalar vücuda getirilmelidir. Şu anda Mâverâünnehir topraklarına yönelik yapılan turistik faaliyetler sadece mimari odaklı olmayıp, buralarda yaşayan söz konusu âlimlerin ilmi mirasına (eserleri, medrese ve tekkeler), onların tarihi gelişimi, etkileşimi veya dönüşümüne yönelik turizm kanallarının da mutlaka oluşturulmasının gerektiği, bu tezin neticesinde vardığımız kanaatlerden biridir.

KAYNAKÇA

- Aydınlı, Osman. “Semerkand”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 484-488. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Akişev, Kemel - Baipakov, Karl. Otrar v VIII – XV vekax. Almaty: Atamura yayınevi, 1987.
- Ak, Ahmet. “Mâturîdîliğin Hanefîlik İle İlişkisi”. *Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Ağustos 2010): 223-240.
- Azamat, Nihat. “Melâmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 24-25. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Arifoğlu, Aydın Ali-Zâde, “Ahmad Yasavi (Ahmed Yesevi)”. *Zolotoi Fond İslâmski Misli (İslâm Düşüncesinin Altın Fonu) İslâmski Ansiklopediçeski slovar (İslâm Ansiklopedisi sözlüğü)*. 330-331. Ansar Yayınları, 2007.
- Azamat, Nihat “Kadiriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 131-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ahmedova, Zamira. *Türkler Arasında İslâmiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Algar, Hamid. “Nakşibendiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 335-342. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Algar, Hamid. “Kübreviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 498-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Akgündüz, Ahmet. “Debûsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 66-68. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Abdüllatif, Selahaddin en-Nahi. “Suğdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 474-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Aslantürk, Ayşe Hümeysra. “Nesefî, Necmeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 571-573. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Altıkulaç, Tayyar. “Bakkâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 544-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Aydınlı, Osman. “Mezheplerin oluşum sürecinde Mevâlî'nin Rolü”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3, (Ocak 2003) : 1-26.
- Aydınlı, Osman. “Özkent Şehri, Türkler'in İslâmlaşması ve İslâm Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesinde Rolü”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/25 (İstem 2015) 125-149.
- Barthold, Vassiliy. Moğol İstilâsına Kadar Türküstan. Trc. H. Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Baltacı, Cahid. İslâm Medeniyeti Tarihi. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010
- Bulut, Halil İbrahim. *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2016.
- Çağatay, Neşet - Çubukçu, İbrahim Agâh. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985.
- Çeker, Huzeyfe. “Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanife'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 2012: 163-201.
- Dursun, Gülseren Ceceli. *Harizmşahlar Devleti'nde İlmi Hayat*. Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2015.
- Deniz, Bekir. “Kazakistan'da İpek Yolu Üzerinde Bulunan Bazı Oğuz Şehirleri-II”. *Uluslararası “İpek Yolu'nun Yükselişi ve Türk Dünyası” Bilgi Şöleni*. Ed. Fahri Atasoy. 180-206. Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 2016.

- Demirci, Sami. *Hicri V-VI. Yüzyıllarda Mâverâünnahir’de Yaşamış Mâtürîdî Âlimlerin Mâtürîdîlik İçindeki Yeri ve Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2012.
- Dumlu, Mikail. “Kâdiriyye Tarikatı: Hâlisiyye Şubesi Mürşidlerinden”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14, (Haziran 2018): 89-124.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. *Kitâbü’t-Tevhid*. Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009
- Ebû Zeyd ed-Debûsî. *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi, Giriş ve notlarla tercüme*. Trc. Ferhat Koca. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Esin, Emel. *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm’a Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- Eraslan, Kemal. “Ahmed Yesevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 159-161. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Erkaya, Mahmud Esad. “Kübreyye Tarikatı”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2 (2018): 825-871.
- Gökbulut, Süleyman. *Necmeddin Kübrâ ve Kübrevîlik*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009.
- Günay, Ünver – Güngör, Harun. *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 1997.
- Gibb, Hamilton. *Orta Asya’da Arap Fetihleri*. Trc. Hasan Kurt. Ankara: Çağlar Yayınları, 2005.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Müstağfirî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Hâkimi, Abdulnasır. “Es-Sadrüşşehid’in Hayatı ve Eserleriyle İlgili Tespit Edilen Hatalı Bilgiler”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 34 (2019): 389-409.
- İltaş, Davud. “Üsmendî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- İbn Kutluboğa. *Tâcü’t-terâcim fî Tabakat’l-Hanefiyye*. Bağdâd 1962.
- İslâm Âlimleri Ansiklopedisi. “el-İSBÎCÂBÎ”. Erişim: <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com>.
- Kozybayev, Manaş. *Eski Çağlardan Günümüze Kadar Kazakistan Tarihi*. Almaty: Atamura Baspası 1996.
- Kavakçı, Yusuf Ziya. *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnahir İslâm Hukukçuları*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1976.
- Karacan, Kuanyşbek. *Kazakistan Tarihi*. Almaty: Kazak Üniversitesi, 2008.
- Kerim, Şamşiddin. “Ebû Hafis Necmüddin en-Nesefî’nin ve “Akaid en-Nesefiyye” adlı Eserinin Mâtürîdîliğin yayılmasındaki yeri”, *Uluslararası Mâtürîdîlik Sempozyumu (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Bildirileri*, Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, (Kazakistan-Türkiye, 2018) 344-349. *Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi inceleme-araştırma dizisi*, ed. Prof. Dr. Sönmez Kutlu. Ankara-Kazakistan, 2018.
- Kurt, Hasan. *Orta Asya’nın İslâmlaşma Süreci*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Kitapçı, Zekeriya. *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004.
- Kitapçı, Zekeriya. *Orta Asya’da İslâmiyet ve Türkler*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004.
- Kitapçı, Zekeriya. *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2005.
- Kitapçı, Zekeriya. *Tefsir ve Hadis İliminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2008.

- Kutlu, Sönmez. “Orta Asya’da İslâm Tasavvuru”. *Orta Asya’da İslâm: Temsilden Fobiye, Cilt II: Türk’ün Tanrısı’ndan, Tanrı’nın Türk’üne İnceleme Araştırma Dizisi* (Ankara-Kazakistan, 2012). Ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı. 737-772. Ankara: Tasarım Yayıncılık, 2012.
- Kutlu, Sönmez. Kerrâmiye Mezhebi: Tarihçesi, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları. Erişim: <http://www.sonmezkutlu.net/>.
- Kutlu, Sönmez. “Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar (Hanefilik-Mâtürîdîlik-Yesevîlik)”, *Ötüken Yayınları*. 2017.
- Kutlu, Sönmez. “Kerrâmiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 294-296. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Kureşî, Abdulkâdir. *el-Cevâhiru’l-mudiyye fi Tabakâti’l-Hanefiyye*. Thk. Abdulfettah Muhammed Kahire. 1993.
- Köklü, Recep. “Fıkhi Mezheplerin Etkisi Bağlamında Eş’arilik – Ehl-i Hâdis İlişkisi”. V *Uluslararası Şeyh Şa’ban-ı Velî Sempozyumu Bildirileri (Kastamonu 03-03 Mayıs 2018)*. Ed. Mustafa Aykaç. 658-667. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018.
- Kaya, Hakan. *XVII. yüzyılda Osmanlı Toplumunda Nakşibendilik*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.
- Koca, Ferhat – Bedir, Mustafa. “Pezdevî Ebu’l Usr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 264-266. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Köprülü, Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. 3. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976.
- Koca, Ferhat. “Hâherzâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 135. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Koca, Ferhat. “Kâsânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 531. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Koca, Ferhat. “Merğînânî, Burhâneddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 182-183. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kiliçer, Mahmut Esat. “Buhari, Tâhir b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 376. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Karadaş, Cağfer. “Semerkand Hanefî Kelâm Okulu Mâtürîdîlik - Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci”. *Usul dergisi*, 2006: 57-100.
- Moldabayeva, Dana. “*Siriderya*” *Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi*. Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı 35/1 (Güz 2005): 1-16.
- Muhammedcanov, Abdullah. “Şâş (Taşkent)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40:145-148. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Musahan, Ali Yıldız. “Mâverâünnehir Bölgesinde Mu ‘tezile-Mâtürîdî Etkileşimi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1. (2015): 185-220.
- Muhammed Aruçi. “Pezdevî, Ebü’l Yüsr” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 266-267. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Muminov Aşirbek. *Hanafitski Mezheb v Sentralnoi Azii*. Almatı: Kazak Ansiklopedisi, 2015.
- Muminov, Aşirbek. *Nauçnoe Naslediye Hanafitskih UçenyxSsentralnoi Azii i Kazakistana*. Astana: 2018.
- Merçil, Erdoğan. “Gazneliler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13:482. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Merçil, Erdoğan. “İlk Müslüman Türk Devletleri Hangi Devlet İle Başlamalı”, *İstanbul*

- Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 2000: 302.
- Milli Gazete. Mustafa Kasadar. Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat'ın doğuşu. 14 Aralık 2016, <https://www.milligazete.com.tr/makale>.
- Nysanbayev, Abdulmalik. *Kazakistan Tarihi Ansiklopedisi*. Almaty: Almaty Baspasy, 1998.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Mâverâünnehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 177-180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özervarlı, Mehmet Sait. "Aleâddin el-Üsmendi'nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi: Mâverâünnehir Kelâm Düşüncesine Bir Katkı". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 10 (2003): 39-63.
- Özaydın, Abdülkerim. "Karahanlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 404-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Önal, Recep. "Mâtürîdî Düşüncesinin Teşekkülünde Sosyo-Jeo-Politik Bağlam: Mâverâünnehir (Semerkand ve Buhara) Üzerine Analizler". *3. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, (Uzbekistan-Buhara, 17-21 Ekim 2018)*. Ed. Mehmet Dursun Erdem 40-78. Ankara: Son Çağ Yayınevi 2018, 40-78.
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Âlimleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1990.
- Özel, Ahmet. "Sadruşşehid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 425-427. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özel, Ahmet. "Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 479-480. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özel, Ahmet. "Kâdîhan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 121-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Palabıyık, Muhammet. "Gaznelilerin Hindistan Seferleri", A.Ü.İ.F. Ekev Akademi dergisi 11/32, (Yaz 2007): 139-152.
- Pezdevi, Ebû Yusr Muhammed. "Ehl-i Sünnet Akaidi", trc. Şerafeddin Gölçük. Ankara: Kayıhan Yayınevi, 1988.
- Sadykov, Erlan. "Lev Gumilov. Ansiklopedi". Alaş-Tanım yayınevi, 2013.
- Sümer, Faruk. "Selçuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 365-371. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Şahin, Kamil. "Halvânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 383. İstanbul: TDV Yayınları, 1997. 15: 383.
- Şimşek, Murat – Kütük, Şaban. "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbu Ebî Hânîfe Adlı Eserine Tahkik Ve Değerlendirme". *Tahkik İslâmi İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/1 (Haziran 2018): 68-69.
- Şık, İsmail. "Semerkandlı Hanefî-Mâtürîdî Âlim Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî ve İlmi Konumu". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2010): 105-123.
- Taşagıl, Ahmet. "Özkent". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34:129-131. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Toprak, Mehmet Sait . "Ûşî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 230-231. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Tosun, Necdet. "Yeseviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 487-490. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Tosun, Necdet. "Orta Asya'da Tasavvuf". *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye, Cilt I: Tanımadan Tanımlamaya İnceleme Araştırma Dizisi* (Ankara-Kazakistan, 2012), ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı. 491-544. Ankara: Tasarım Yayıncılık, 2012.
- Turan, Osman. *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2009.

- Türer, Osman. Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya ve Kafkaslar'da Sûfi Tarikatlar. Erişim: 30 Ocak 2015. <https://www.altayli.net/sovyetler-birligi-doneminde-orta-asya-ve-kafkaslarda-sufi-tarikatlar.html>
- Usta, Aydın. “Sâmânî ler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36:64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Uludağ, Süleyman. “Abdulkâdir Geylânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 234-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Usta, Aydın. Türklerin İslâmlaşma Serüveni. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn el-Bağdâdî er-Rûmî. Mu’cemu'l-Buldân. V Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1995.
- Yazıcı, Nesimi. İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Yaylımov, Guvanch. *Necmedîn-i Kübrâ ve Anadolu'da Kübrevilik*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2012.
- Yavuz, Abdullah Ömer. “Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 34/2 (2017): 511-532.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Nesefî, Ebû'l-Muîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 568-570. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Lâmişî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2: 146. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Yalçın, Ebubekir. *Ebû'l-Muîn en-Nesefî'de Tenzih Düşüncesi*. Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 2019.
- Yapıcı, Ünal. *Cumhuriyet Döneminde Nakşibendilik ve Siyaset*, Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2019.
- Yıldırım, Ahmet. “Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”. *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye, Cilt II: Türk'ün Tanrısı'ndan, Tanrı'nın Türk'üne İnceleme Araştırma Dizisi* (Ankara-Kazakistan, 2012). Ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı. 647-682. Ankara: Tasarım Yayıncılık, 2012.
- Yusuf Şevki Yavuz. “Ehl-i Sünnet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 525-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “*Türklerin Müslümanlığı Kabulü*”, Makaleler 1, Haz. E. Semih Yalçın-Selçuk Duman, Berikan Yayınları, Ankara 2007, 491-507.
- Yüksel, Ahmet Turan. “İlk Müslüman Türk Devletlerinin Siyasi, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine”. *N.E. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (Aralık 2001): 67-99.
- Zehebî. *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ'*. Thk. Şuayb el-Arnâvûd. Beyrut, 1985.